พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ห้า

เทศนาพระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์เป็นที่ระลึก

ในงานประดิษฐาน พระบรมรูป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

บนพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี

พ.ศ. ๒๕๐๕

พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ห้า

เทศนาพระราชประวัติ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์เป็นที่ระลึก

ในงานประดิษฐาน พระบรมรูป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

บนพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี

พ.ศ. ๒๕๐๕

คำนำ

ข้อที่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นอัจฉริยบุรุษนั้น เป็นที่ยอมรับกันอยู่ทั่วไป เพราะได้ทรงชำระปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาระหว่างที่ทรงผนวชอยู่จนเห็นผลทั่วประเทศไทยตลอดไปถึงนานาประเทศที่ใกล้เคียง เช่นในประเทศกัมพูชาซึ่งได้มีคณะธรรมยุติกนิกายขึ้นด้วย ส่วนในแง่ราชการแผ่นดินนั้น พระปรีชาย่อมปรากฏมาแต่ในขณะที่สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต แม้พระองค์เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่โดยสมเด็จพระอัครมเหษี แต่ก็เป็นเพียงบุรุษหนุ่มที่ไม่เคยรับผิดชอบทำราชการจริงจังเลย ที่ไม่ทรงสละเพศสมณะออกมาเกี่ยวข้องกับการบ้านเมืองนั้น ถูกต้องนักหนาด้วยพระเชฏฐาธิราชกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งมีที่ท่าว่าจะได้รับราชสมบัตินั้น ทรงชำนิชำนาญในราชการบ้านเมือง สนองพระเดชพระคุณมาในหน้าที่ต่าง ๆ อันเป็นหน้าที่โดยตรง

ของพระมหากษัตริย์ ทั้งทรงเป็นผู้กว้างขวางในหมู่ข้าราชการทั่วไป ต่อมาอีก ๒๖ ปีเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์สืบต่อจากสมเด็จพระบรมเชฏฐาธิราชพระองค์นั้น ก็ได้ทรงริเริ่มแนวรัฐประศาสโนบายใหม่ด้วยความกล้าหาญ เด็ดขาด รับคบกับมหาประเทศฝ่ายตะวันตกด้วยความเข้าพระราชหฤทัยในความรู้ความนิยมของเขา เป็นการตัดโอกาสมิให้เขามาหาเหตุที่จะอ้างได้ว่า ต้องยึดเอาอำนาจเหนือประเทศเรา ดังที่เขาได้เข้ายึดเอาบ้านเมืองที่ใกล้เคียงจนรอบข้างนั้น

แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าหาได้ทรงเป็นแต่ผู้นำทางศาสนาหรือทางรัฐประศาสโนบายบ้านเมืองเท่านั้นไม่ แม้พระองค์จะมิได้เป็นศิลปินที่มีฝีพระหัตถ์เลิศในประณีตศิลปแผนกใด ๆ ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น แต่ก็ทรงมีพระญาณทัศนะที่จะทรงพระราชดำริสร้างชิ้นงาม ๆ ของศิลปได้จนเราท่านได้ชมทุกวันนี้ อาทิเช่นพระที่นั่งอาภรณพิโมกข-

ปราสาทในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเมื่อไม่ช้านานมานี้ ทางราชการได้ถ่ายแบบจำลองไปตั้งแสดงที่พิพิธภัณฑ์กรุงบรัสเสลส์จนเป็นที่เลื่องลือกันมากในวงสมาคมฝรั่งว่า ชาติไทยเป็นชาติที่เจริญถึงขีดสูง จึงได้คิดแบบสร้างอาคารอันงดงามเลิศชนนี้ได้ อีกชน ๑ ที่น่าจะยกมากล่าว ได้แก่พระนครคีรีบนเขามไหสวรรค์เมืองเพชรบุรี ซึ่งตั้งเด่นอยู่บนไหล่เขาอย่างน่าชม ทำให้อดนึกไม่ได้ว่า หากเราจะทำอย่างที่เขาทำกันในยุโรป คือฉายไฟแรง ๆ ในเวลากลางคืนขึ้นไปเฉพาะให้ถูกพระนครคีรี แต่มิให้เห็นเขาที่รองอยู่แล้วจะดูประหนึ่งว่า พระที่นั่งชุดนี้เป็นวิมานลอยอยู่ในอากาศแท้

ในพระนครคีรีนี้มีพระที่นั่งสำคัญอยู่องค์ ๑ คือพระที่นั่งเวชยันตวิเชียรปราสาท ในเวลาที่แล้วมาเป็นที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เมื่อไม่กี่ปีมานี้ อสุนีบาตตกลงมาที่พระที่นั่งนี้ แม้มิได้ต้องตรงถึงกับจะทำลายพระที่นั่งก็ตาม แต่ความ

สเถือนทำให้พระกรพระบรมรูปชำรุด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันได้พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้ซ่อมพระที่นั่งและพระบรมรูปให้คืนดีดังเดิม

พระบรมรูปองค์นี้เรื่องเดิมอยู่ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้ามีพระราชประสงค์จะให้หล่อพระบรมรูปไปตอบแทนถวายสมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ แห่งประเทศฝรั่งเศส เวลานั้นยังไม่มีช่างไทยที่มีฝีมือถึงขนาด จึงพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์ไปให้ช่างฝรั่งหล่อพระบรมรูปขึ้น ช่างได้จำลองหุ่นพระบรมรูปขึ้นด้วยปูนปลาสเต้อร์แล้วส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตร แต่ไม่โปรดเพราะไม่เหมือนพระองค์ โปรดให้ช่างไทยลองปั้นถวายบ้าง ช่างคนนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เข้าพระทัยว่าอาจเป็นหลวงเทพรจนา เมื่อได้ทอดพระเนตรแล้วก็โปรด แต่ไปติดขัดอยู่ที่มีผู้แย้งว่าจะนำพระ-

บรมรูปจำลองเข้าสุมไฟจะไม่เป็นการงดงามทางประเพณี จึ่งเชิญไปเก็บไว้ในหอเสถียรธรรมปริตร แล้วย้ายไปไว้ในหอราชพงศานุสรณ์ในรัชกาลที่ ๖ ถึงรัชกาลที่ ๗ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขอพระราชทานไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งเวชยันตวิเชียรปราสาทในพระนครคีรี ตามพระดำรัสแนะนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

บัดนี้พระราชนัดดาหลายองค์เห็นกันว่าน่าจะคิดหล่อพระบรมรูปด้วยโลหะให้เป็นถาวรเสียทีเดียว จึ่งได้นำความกราบทูลเจ้านายชั้นพระบรมวงศ์ ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบ ต่างพระองค์ต่างประทานทุนทรัพย์ช่วยเหลือ ได้เรี่ยไรกันมาสองคราว โดยหม่อมเจ้าดวงจิตร จิตรพงศ์ และหม่อมเจ้าดิศานุวัตร ดิศกุล ผู้อยู่ในเพชรบุรีในเวลานั้นครั้ง ๑ โดยหม่อมเจ้าหญิง

จงจิตรถนอม ดิศกุล อีกครั้ง ๑ รวมสองคราวเป็นเงิน ๕๖,๗๓๓.๖๗ บาท ได้จ่ายให้กรมศิลปากรไปในการสร้างพระบรมรูปโลหะนี้แล้ว ๓๙,๓๒๗ บาท ดังปรากฏในรายพระนามและนามผู้ทรงบริจาคถวายที่พิมพ์ไว้ข้างท้ายนี้ เงินที่ยังเหลืออยู่จะได้เก็บไว้เผื่อจะมีทางจ่ายใดอันที่จะเพิ่มพูนพระเกียรติ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป

โดยที่งานนี้เป็นงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเห็นกันว่าน่าจะได้พิมพ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ห้า ทรงกล่าวด้วยพระราชประวัติสมเด็จพระบรมชนกนาถในหนังสือเทศนาพระราชประวัติที่ได้เคยรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ออกโฆษณาแล้วในกาลก่อน พระราชนิพนธ์นี้ทรงเป็นทำนองหัวข้อถวายประกอบพระธรรมเทศนาซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ในงาน

ครบรอบร้อยปี จำเดิมแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมานั้น

พระราชนิพนธ์เป็นอย่างไร มีประโยชน์อย่างไร ไม่จำเป็นต้องยกขึ้นกล่าว เพียงแต่กล่าวว่าเทศนาชุดนี้ได้ใช้สอนประวัติศาสตร์กันในหลักสูตรของรัฐบาลมาเป็นเวลานาน ก็ย่อมแสดงให้เห็นได้แล้วว่าเป็นหนังสือหลักอัน ๑.

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หนังสือเทศนาพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบุรพทิศานมัสันธรรมจริยา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระมหาสมณเจ้า เมื่อยังดำรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สุนทรพรตวิสุทธิพรหมจรรย์ วิมลศีลขันธ์ธรรมวรยุติศรีวิสุทธิคณานุนายก ศาสนดิลกธรรมานุวาท บริษัทยนาถบพิตร เสด็จสถิต ณ วัดบวรนิเวศราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง ถวายที่พระที่นั่งอนันตสมาคมในการพระราชกุศลซึ่งทรงพระราชอุทิศ ถวายฉลองพระเดชพระคุณ ในสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการบรรจบรอบร้อยปีที่หนึ่ง ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลยราชปราปดา-

ภิเษกดำรงกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยานี้มา ได้ถวายเทศน์เมื่อ ณวันเสาร์เดือน แปดบูรพาษาฒ ขึ้นสองค่ำ บี่มะเมีย จัตวาศก จุล ศักราช ๑๒๔๔ มีสำเนาเทศนาต่อไป ดังนี้

นมตฺถุ สุคตสฺส

ปญฺจ ฐานานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา
ภโต วา โน ภริสฺสติ กิจฺจํ วา โน กริสฺสติ
กุลวํโส จิรํ ติฏฺเฐ ทายชฺชํ ปฏิปชฺชติ
อถ วา ปน เปตานํ ทกฺขิณํ นุปฺปทสฺสติ
ฐานาเนตานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา ฯ
ตสฺมา สนฺโต สปฺปุริสา กตญฺญู กตเวทิโน
ภรนฺติ มาตาปิตโร ปุพฺเพกตมนุสฺสรํ
กโรนฺติ เนสํ กิจฺจานิ ยถาตถํ ปุพฺพการินํ
โอวาทการี ภตโปสี กุลวํสํ อหาปยํ
สทฺโธ สีเลน สมฺปนฺโน ปุตฺโต โหติ ปสํสิโยติ ฯ

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนาในบุรพทิศานมัสันธรรมจริยา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี อนุโมทนาในพระราชกุศลทักษิณานุประทานมัยบุญจริยกิจ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัย ทรง

พระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสม-เด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันต-บรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชา-ธิราช บรมนาถบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช มีพระเดช พระคุณเป็นอเนกอโนปมัยนั้นโดยสัมมาปฏิบัติกัลยาณ-วัตรธรรม ส่วนบุรพทิศานมัสันธรรมทักษิณานุ-ประทานพระราชกุศล ตามสุคโตวาทชินวรภาษิตใน สิงคาลสูตรนั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประสูติจากพระครรภ์แห่งสมเด็จพระบรมราชชนนี ณ พระ-ราชวังเดิมแห่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในเมื่อยังสถิตอยู่ในพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า อยู่นั้น ในวันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบสี่

ค่ำ ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖ เป็นพระราชสมภพมหามงคลกาล พระองค์เป็นเอกอัครบรมราโชรสที่สองในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระบรมราชเทวี ซึ่งเป็นพระอัครมเหสี อันภายหลังได้เฉลิมพระนามเป็นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ถึงแม้ว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถ ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติก็ได้ดำรงพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้า ตามขัตติยราชประเพณี มีพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในบรมราชตระกูล ทรงประกอบไปด้วยอัจฉริยปาฏิหาริย์อเนกคุณบุญวิบากสมบัติ มีพระราชประวัติดังจะได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนา ณ กาลบัดนี้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระเยาว์อยู่ มีพระชนมายุได้ห้าพรรษานับโดยเรียงปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อการเกือบจะ

เสร็จบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในขณะนั้นได้เสด็จเถลิงถวัลยราชย์อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จพระราชดำเนินมาเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญ*พระศรีตามเสด็จเข้าไปเฝ้าด้วย* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จประทับอยู่ ณ พระเก้าอี้ที่มุมเสาเม็ดกำแพงแก้วข้นพระอุโบสถด้านเหนือ มีพระราชดำรัสให้หาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปเฝ้า ทรงลูบพระเศียรตลอดพระปฤษฎางค์แล้วดำรัสสรรเสริญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่ามีพระสิริรูปเบื้นอันงาม แล้วโปรดให้หม่อมไกรสรเมื่อขณะยังเบื้นพระเจ้าลูกเธอ พาเสด็จไปทอดพระเนตรรูปภาพเขียนเรื่องรามเกียรติ์ที่พระระเบียง จนภายหลังมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงดำรัสอยู่ว่า ทรงจำสมเด็จพระ-

อัยยกาได้ ตั้งแต่ได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในครั้งนั้นมา ครั้นปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระชนกนาถ ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราปดาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าปรากฏตามอเนกนิกรชนสมมติ เรียกว่าทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่ เสด็จมาประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี ณ พระตำหนัก ซึ่งตั้งอยู่ฝ่ายตะวันตกแห่งโรงฝึกหัดละครในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นตำหนักพระนางเธอพระองค์เจ้าสุขุมาลมารศรี ณกาลบัดนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก เมื่อเสด็จขึ้นเฝ้าในที่ซ่องกับที่ประทับ ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ

หล้านภาลัย เสด็จประทับผันพระพักตร์สู่ทิศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเผ้าอยู่ตรงพระพักตร์ในช่องเดียวกันเสมอมิได้ขาดทั้งกลางวันและกลางคืน จนทรงผนวชเป็นสามเณร และได้พระราชทานพระบรมทนต์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งเป็นองค์แรกที่เดียว และได้พระราชทานเครื่องประดับต่าง ๆ เป็นอันมาก เมื่อปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๙ พรรษา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริว่า พระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าได้ทำเป็นอย่างมีแบบแผนอยู่แล้ว แต่การพระราชพิธีลงสรงตั้งพระนามเจ้าฟ้า ครั้งกรุงศรีอยุธยา ยังหาได้ทำเป็นแบบอย่างลงไม่ พระราชประสงค์จะใคร่ทำไว้ให้เป็นพระเกียรติยศสืบไปเบื้องหน้า จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีซึ่งในขณะนั้น

เรียกว่าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และเจ้าพระยาศิริธรรมาธิราช เป็นผู้บัญชาการตั้งพระราชพิธีลงสรงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการใหญ่ รายการทั้งปวงปรากฏมาในเทศนากัณฑ์ที่สอง ซึ่งหม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนามาแล้ว เฉลิมพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามกุฎสมมติเทวงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ขัตติยราชกุมาร ในลำดับนั้นพระองค์ได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ได้ทรงเรียนอักษรสยามมาตั้งแต่เล็กจอยู่พระราชวังเดิม ในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลกยาราม แล้วได้ทรงศึกษาวิชาคชกรรมแต่เจ้าพระยาศิริธรรมาธิราช ซึ่งเป็นตระกูลหมอเฒ่าสืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ และทรงฝึกหัดชำนิชำนาญในการที่จะใช้อาวุธทั้งปวงแคล่วคล่องทุกสิ่งทุกประการ ลุจุลศักราช ๑๑๗๗ บี่กุน สัปตศก

พวกรามัญพากันอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรม-โพธิสมภาร ทางเมืองตาก เมืองอุทัยธานี เมืองกาญจนบุรี เจ้าเมืองกรมการมีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล ได้ทรงทราบแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคุมกองทัพและสะเบียงอาหารออกไปรับครัวรามัญ ซึ่งเข้ามาเมืองกาญจนบุรี โปรดให้มีเรือดั้งแห่เสด็จสามคู่ และตำรวจหอกแห่พระเกียรติยศ ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ จึงดำรัสสั่งให้สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จไปด้วย ครั้นเสด็จกลับถึงกรุงเทพมหานครแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้ครัวรามัญเหล่านั้นขึ้นไปตั้งอยู่เมืองปทุมธานีบ้าง แขวงเมืองนนทบุรีบ้าง ลุจุลศักราช ๑๑๗๘ ปีชวด อัฐศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๑๓ พรรษานับโดยเรียงปี ครบกำหนดโสกันต์ พระ-

บาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระบรมราช-โองการดำรัสสั่งให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ทำเขาไกลาสหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตรง ประตูสุวรรณบริบาลเป็นที่สรงและทรงเครื่อง เวลา บ่ายแห่มาทรงฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสามวัน รุ่งขึ้นวันศุกรเดือนสิบสี่ขึ้นสิบสามค่ำเวลาเช้า แห่มาโสกันต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสร็จแล้วเสด็จไปสรงน้ำที่สระอโนดาต แล้วท่านอัครมหาเสนาบดีเชิญเสด็จขึ้นสู่พระมณฑปยอดเขาไกลาส สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีรับที่สมมติเป็นอิศวรรับเสด็จทรงเครื่องต้นบนพระมณฑปยอดเขาไกลาส เสร็จแล้ว แห่เวียนเขาไกลาสสามรอบแล้วแห่กลับ เวลาบ่ายแห่มาประทับที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระ-บรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท พร้อมกันเวียนเทียนสมโภชวันนั้นเวลาหนึ่ง ต่อไปอีกสอง

เวลา วันที่เจ็ดจึงแห่พระเกศาไปลอยตามราชประเพณี ครั้นปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ จวนเข้าพรรษา ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการทรงผนวชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสามเณร สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเวลาหนึ่ง รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีเดือนแปดอุตตราษาฒ ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ แห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จเป็นสามเณรบรรพชาแล้ว เสด็จไปประทับอยู่วัดมหาธาตุ ที่พระตำหนักปลูกขึ้นใหม่นอกพระระเบียงพระอุโบสถด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งภายหลังโปรดให้สร้างขึ้นเป็นพระวิหาร ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นออกพรรษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงทำกระจาดใหญ่เป็นเครื่องสักการบูชา แล้วเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาทรงเทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรี ครั้นนั้น

เป็นการเอิกเกริกยิ่งใหญ่ ด้วยยังมิเคยมีมาแต่ปางก่อน ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เจ็ดเดือน ลาผนวชแล้วเสด็จมาประทับอยู่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อจะได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปะต่าง ๆ โดยสะดวกสืบไป พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ทรงบังคับบัญชาการมหาดเล็กสิทธิ์ขาด จนถึงตั้งถอดหุ้มแพรได้ตามพระประสงค์ ครั้นทรงพระเจริญวัยขึ้น โปรดให้เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ซึ่งเคยเสด็จอยู่ก่อนเมื่อครั้งยังไม่ได้ทรงสิริราชสมบัติ ทรงบริบูรณ์ไปด้วยพัสดุศฤงคารบริวารเสด็จอยู่ครองกามาวจรสถาน บำเรอพระองค์ด้วยกามสุขทุกทิพาราตรี ครั้นภายหลังมีพระหฤทัยคำนึงเห็นอานิสงส์ในอนาคาริยปฏิบัติประพฤติพรตพรหมจรรย์ จึงทรงน้อมพระราชอัธยาศัยบากบั่นในบรรพชาอุปสมบท ทรงศึกษาพุทธพจนปริยัติธรรมมาแต่ก่อน ทรงผนวชเป็นภิกษุ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก พระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระชนมายุได้ ๒๑ ปี ครบกำหนดอุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา แต่ครั้งนั้นพระยาเศวตไอรา พระยาเศวตคชลักษณ์บรมราชพาหนะล้ม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ทรงสำราญพระราชหฤทัย จึงมิได้จัดขบวนแห่เป็นการใหญ่ ดำรัสสั่งให้จัดแต่พอสมควรสมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันพุธ เดือนแปด ขึ้นสิบสองค่ำ แห่ไปทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จอุปสมบทกรรมแล้ว เสด็จไปประทับแรมอยู่วัดมหาธาตุสามวัน ทรงปฏิบัติอุปัชฌายวัตรตามสมควรแก่วินัยนิยมแล้ว เสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย ซึ่งภายหลังพระราชทานนามใหม่ว่าวัดราชาธิวาส พอทรงผนวชแล้วไม่นาน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชษฐุราโชรส ได้

เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระวงศ์ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจำพรรษาอยู่วัดราชาธิวาส ครั้นได้ทรงทราบ ด้วยพระราชพิจารณญาณว่า ลัทธิสมณะนั้นมากมูลวุ่นวายไปด้วยสัมโมหวิหาร เหมือนกับยืมจมูกท่านมาหายใจ จะพูดสิ่งใดก็เป็นที่ต่ออ้างคติ เช่นอาจิณณกับปีกา ว่าท่านผู้ใหญ่เคยทำมาอย่างนี้ ไม่แจ้งแสดงเหตุชี้ออกมาให้เห็นจริงได้ ถือแต่ลัทธิของตนนั้นดันดื้อไปมิได้รู้ว่าผิดและชอบ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญา ทรงสังเวชเหนื่อยหน่ายขึ้นมาด้วยเหตุนี้ จึงได้เสด็จกลับประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ปรารถนาจะทรงเล่าเรียนพระไตรปิฎกพุทธวจนะ ครั้นทรงศึกษาถึงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ได้มีมาแต่โบราณ ก็ทรงอนุมานได้ว่า ศาสนวงศ์เป็นจลาจลมาแต่กรุงเก่านั้นแล้ว กับได้ทรงเห็นอาจารวิบัติของสมณะบางเหล่าไม่นำมาซึ่งความเลื่อมใส ทรงสังเวชสลดพระทัยนัก ด้วยการศาสนา คือวงศ์บรรพชา

อุปสมบท เห็นว่าเป็นของมีรากเง่าอันเน่าผุ ไม่มีมูลที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สลดพระทัยในการที่จะทรงเพศเป็นบรรพชิต เห็นว่าจะเป็นอันหลอกลวงเขาเลี้ยงชีวิตดูไม่ควร วันหนึ่งกลางวันเสด็จเข้าไปบรรทมในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงบูชาศาสนารักขเทวดาด้วยเครื่องสักการะถ้วนทุกทิศแล้ว ทรงตั้งสัจจกิริยาธิษฐานว่า ข้าพเจ้านี้อุทิศต่อพระผู้มีพระภาค ออกบวชด้วยความเชื่อความเลื่อมใส มิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภยศและความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวงศ์บรรพชาอุปสมบทที่เนื่องมาแต่พระสุคตทศพลยังมีอยู่เหลืออยู่ ณ ประเทศใดทิศใด ขอให้ได้ประสพหรือได้ยินข่าวให้ได้ในสามวันเจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าศาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้ว จะสึกเป็นฆราวาส รักษาศีลห้าศีลแปดตามสมควร ครั้นล่วงไปประมาณสองวันหรือสามวัน มิทันสิ้นกำหนดที่ทรงอธิษฐาน มีพระเถระรามัญองค์หนึ่งผู้ฉลาดใน

วินัยรู้พุทธวจนะ ชำนาญในอักขรุจจารณวิธี มา กล่าวศาสนวงศ์แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส จึงทรง รับเอาวินัยวงศ์นั้นไว้เป็นข้อปฏิบัติสืบมา เมื่อเสด็จ อยู่วัดมหาธาตุนั้น ทรงเล่าเรียนศึกษาพุทธวจนะปริยัติ ธรรม อันเป็นมูลรากที่ตั้งแห่งพระศาสนา ด้วย พระอุตสาหะและวิริยะอันแรงกล้าแตกฉานสิ้นวิชาที่ อาจารย์จะพึงแสดงแล้ว เมื่อถึงปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ ได้เสด็จเข้าแปลพระคัมภีร์ในที่ประชุมพระ-ราชาคณะสงฆ์ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยสามวัน วัน แรกทรงแปลธรรมบท วันที่สองทรงแปลมงคลที่ปนี วันที่สามทรงแปลสารสังคหะ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรด ให้แปลธรรมบทวันเดียวดังนั้น เพื่อให้แปลกกว่า สามัญชน ใช่ว่าจะทรงอับจนความรู้แปลต่อไปมิได้ ก็หาไม่ พระองค์มีพระปัญญาว่องไวในการแก้ไข แต่นั้นมาก็ได้ทรงอนุเคราะห์สั่งสอนกุลบุตรผู้มีศรัทธา ให้เล่าเรียนศึกษาทั้งกลางวันและกลางคืนมิได้ย่อหย่อน

ทรงสั่งสอนในข้อวินัยวัตรและสุตตันตปฏิบัติต่าง ๆ ให้ถูกต้อง สมอ้างกับธรรมวินัยเป็นมหัศจรรย์ ครั้งนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาเลื่อมใสเข้ามาบรรพชา อุปสมบทประพฤติตาม มีขึ้นหลายองค์ ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลู เอกศก ทรงพระราชดำริเห็นว่าวัดมหาธาตุนั้นไม่เป็นที่สบาย จึงเสด็จกลับขึ้นไปยังวัดราชาธิวาส ประกาศศาสนพรหมจรรย์ ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา อนุเคราะห์คฤหัสถ์ด้วยธรรมีกถา อนุศาสโนวาทในธรรมสวนกาล ประดิษฐานธรรมยุติกนิกายให้รุ่งเรืองแพร่หลายขึ้น ครั้งนั้นภิกษุสงฆ์ณภายในพรรษกาลประมาณสามสิบหย่อนบ้างสามสิบเศษบ้างโดยชุกชุม ครั้นอยู่มาทรงปรารภถึงสิ่งมาว่า การทำสิ่งมาทุกวันนี้เป็นการหยาบ ไม่มั่นคงไม่สำเร็จด้วยอำนาจสงฆ์เป็นการเนื่องด้วยฆราวาสไป คนทุกวันนี้ก็ไม่มีใครรู้จักสิ่งมาลักษณะโดยพิสดาร ทำตามลัทธิอาจารย์ที่ตนได้เคยเห็นมา ทรงรังเกียจฉะนั้

แล้ว จึงรับสั่งให้ขุดก้อนศิลานิมิตต์ในวัดราชาธิวาส ขึ้นทอดพระเนตร เห็นว่าเล็กไม่ควรจะเป็นนิมิตต์ได้ ทรงสังเวชสลดพระทัยด้วยสีมาพิบัติ จึ่งสืบหาสงฆ์ที่บริสุทธ์ที่อุปสมบทในโบราณสีมา ที่เขาเล่าว่าเป็นของพระอรหันต์ผูกได้สิบแปดรูปมาเป็นคณะปรกการกสงฆ์ ให้อุปสมบทกรรมซ้ำอีกสองครั้งในนที่สีมาหน้าวัดราชาธิวาส ในบี่ฉลู เอกศกนั้น สมเด็จบรมชนกนาถบพิตรได้ดำรงอิสริยยศฝ่ายสมณศักดิ์ที่พระราชาคณะ ได้รับพระราชทานตาลปัตรแฉกพันตาดปักเลื่อมเป็นเครื่องยศ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งฐานานุกรมสามรูป ภายหลังดำรัสสั่งให้เพิ่มฐานานุกรมอีกเจ็ดรูปเป็นสิบรูป จุลศักราช ๑๑๙๒ บี่ขาลโทศก ทรงหล่อพระพุทธรูปหน้าตักศอกแล้วพระองค์หนึ่ง ถวายพระนามว่า พระสัมพุทธพรรณี ครั้นบี่เถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ ได้ไปรับพระเจดีย์หล่อด้วยทองเหลืองมาจากวัดศาลาปูนองค์หนึ่ง เอาพระเจดีย์เงิน

สูงประมาณศอกเศษสวมลง แล้วประดิษฐานไว้ที่พระตำหนักเก่าวัดมหาธาตุ ในฤดูแล้งนั้นเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเป็นเจดียสถานโบราณอันรกร้างอยู่ ทรงนมัสการแล้วทรงอธิษฐานด้วยความเลื่อมใส ภายหลังพระองค์ก็ได้พระบรมธาตุสองพระองค์โดยการอัศจรรย์ จึ่งทรงบรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ในพระสัมพุทธพรรณี เมื่อปีมะเส็ง เบญจศก จุลศักราช ๑๑๙๕ เสด็จไปประพาสเมืองเหนือนมัสการเจดียสถานต่าง ๆ ไปโดยลำดับประทับเมืองสุโขทัย เสด็จไปเที่ยวประพาสพบแท่นศิลาแท่นหนึ่ง เขาก่อไว้ริมเนินปราสาทเก่าหักพังอยู่ เป็นที่นับถือกลัวเกรงของหมู่มหาชน ถ้าบุคคลไม่เคารพเดินกรายเข้าไปใกล้ให้เกิดเจ็บไข้ไม่สบาย ทอดพระเนตรเห็นแล้วเสด็จตรงเข้าไปประทับ ณ แท่นศิลานั้น ก็มิได้มีอันตรายสิ่งหนึ่งสิ่งใดด้วยอำนาจพระบารมี เมื่อเสด็จกลับรับสั่งให้ชะลอลงมา ก่อเป็นแท่นไว้ที่

วัดราชาธิวาส ครั้นภายหลังได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ แล้วดำรัสสั่งให้นำไปไว้วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อนึ่งทรงได้เสาศิลาจารึกอักษรเขมรเสาหนึ่ง จารึกอักษรไทยโบราณเสาหนึ่ง ซึ่งตั้งไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น มีเนื้อความอัศจรรย์เป็นศุภนิมิตต์ ดังแสดงว่า พระองค์จะได้เป็นอิสสระในสยามรัฐ เป็นพระบรมกษัตริย์มีพระเดชานุภาพกิตติคุณแผ่ไปดังพระบาทกมรเดงอัญ ศรีสุริยพงศรามมหาราชาธิราช ซึ่งเป็นเอกราชในเมืองสุโขทัย มิจดหมายไว้ในเสาศิลาฉะนั้น และเมื่อเวลาพระองค์ยังทรงผนวชอยู่นั้น ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสในหัวเมืองต่าง ๆ อีกหลายเมือง มีเพชรบุรีเป็นต้น และเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองใด ๆ ใกล้ไกลมากน้อยอย่างใดก็ดี ย่อมเสด็จพระราชดำเนินโดยพระบาท มิได้มีพระราชพาหนะอย่างหนึ่งอย่างใด พระองค์ทรงกำลังว่องไวกว่าสามัญชนเป็นอันมาก เมื่อเสด็จ

ประทับที่ใดก็เสด็จประทับอยู่ณสุมทุมไม้และถ้ำเงื้อมเขาต่างๆ มีถ้ำเขายอ้ยเป็นต้น มิได้ทรงหวาดหวั่นต่อภัยอันตรายแต่มนุษย์และสัตว์ทั้งปวง เป็นมหัศจรรย์เพราะพระองค์เป็นสุขุมาลชาติเคยเสวยสุขมาแต่ยังทรงพระเยาว์ มาอดทนต่อความทรมานอันยิ่งใหญ่ได้ฉะนี้

ลุจุลศักราช ๑๑๙๘ ปีวอก อัฐศก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระตำหนักที่ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารเสร็จแล้ว ครั้นถึงวันพุธ เดือนยี่ ขึ้นห้าค่ำ มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้จัดขบวนแห่ เชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยฐานานุกรมเปรียญอนุจรห้าสิบรูปมาประทับวัดบวรนิเวศวิหาร แต่กาลนั้นมาทรงอนุเคราะห์สั่งสอนบริษัทคฤหัสถ์บรรพชิตด้วยธรรมกถาแสดงข้อปฏิบัติอันสมควรแก่ธรรมวินัย ทำบริษัทเหล่านั้นให้เจริญยิ่งด้วยศีลาทิคุณ ครั้งนั้นกุลบุตรเกิดความเลื่อมใสพากันมาบรรพชาอุปสมบทในสำนักของ

พระองค์มากขึ้นกว่าเก่า ส่วนพระอารามเล่า ก็ได้ทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงก่อสร้างขึ้นหลายสิ่ง ให้หมดจดงดงามยิ่งขึ้นไป แล้วทูลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ให้เชิญพระชินสีห์มาจากมุขด้านบัจฉิมทิศประดิษฐานไว้ ณ พระอุโบสถด้านบูรพา และได้ทรงสมมติสีมาไว้เป็นที่พระสงฆ์ได้อาศัยทำสังฆกรรมขึ้นใหม่สองพระอาราม วัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหนึ่ง วัดบรมนิวาสพระอารามหนึ่ง ทำให้ถูกต้องตามวินัยนิยมเสร็จแล้ว เสด็จอยู่วัดบวรนิเวศวิหารได้สิบสี่พรรษกาล ทรงบริหารทำนุบำรุงสงฆบริษัทด้วยวินัยวัตรสุตตันตปฏิบัติปริยัติธรรม ยังบริษัทให้สืบต่อกันมา ดำรงธรรมยุตติกนิกายิกสงฆ์ให้ไพบูลย์ยิ่งขึ้น และทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ในเมื่อมีพระชนม์ถึงสี่สิบปีล่วงไปแล้ว ทรงทราบชัดเจนได้เป็นมหัศจรรย์ และเมื่อเวลาปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีราชการเกี่ยวข้องด้วยต่างประเทศ พระองค์

ได้ทรงอุตสาหะสอดส่องตริตรองในราชการนั้น ท่านผู้ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดินทั้งหลาย ไม่มีผู้ใดที่จะทราบการกว้างขวางไปถึงนานาประเทศได้ครั้นถึงปีกุนยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ วันพุธ เดือนห้า ขึ้นค่ำหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต จึ่งพระบรมราชวงศานุวงศ์ซึ่งมีอิสสริยยศ และท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษาพร้อมใจกันเห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นขัตติยสุขุมาลชาติบรมราชโอรสอันประเสริฐของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นที่นับถือของชนทั้งหลายทั่วหน้า สมควรที่จะได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบบรมราชสันติวงศ์โดยตรงตามลำดับมา พระองค์ทรงพระปรีชาและมหากรุณาอันยิ่งใหญ่ ควรที่จะเป็นที่พึ่งของพระบรมวงศานุวงศ์และประชาราษฎรเป็นที่ร่มเย็นสืบไป รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี เดือนห้า ขึ้นสิบสองค่ำ จึ่ง

พร้อมกันไปเฝ้า ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จให้ลาผนวชเฉลิมถวัลยราชสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์สืบพระวงศ์ทรงทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎรสืบไป พระองค์อาศัยความเอ็นดูกรุณาในประชุมชนเป็นอันมาก ทรงรับอัญเชิญแล้วเสด็จพระราชดำเนินจากวัดบวรนิเวศวิหารโดยขบวนชลมารค ไปประทับศาลาหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปสรงพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เชิญลงประดิษฐานในพระลองเงิน เชิญออกทางประตูสนามราชกิจขึ้นประดิษฐานเหนือพระยานุมาศประกอบพระโกศทองคำแล้วแห่ไปโดยขบวน ขึ้นประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ประดับด้วยเครื่องราชูปโภคพร้อมเสร็จตามราชประเพณีมาแต่โบราณ แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับณวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้น

พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงถวายสัตยานุสัตย์ตามโบราณจารีตรแล้ว ลาผนวชเมื่อ ณ วันศุกร เดือนห้า ขึ้นสามค่ำ พระองค์เสด็จออกทรงผนวช ยกธรรมวินัยขึ้นให้รุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ศาสนิกบริษัท คฤหัสถ์บรรพชิตผู้เกิดในปัจฉิมกาล ได้ ๒๗ พรรษาโดยลำดับปี ถ้าจะนับตามจันทรคติอายุโหร ๒๖ ปี ๙ เดือน ๒๒ วันเป็นกำหนด เสด็จมาประทับ ณ พลับพลาซึ่งท่านเสนาบดีปลูกสร้างขึ้นไว้รับเสด็จในระหว่างโรงแสงใหญ่กับห้องเครื่องกรมภูษามาลาต่อกัน เป็นที่ประทับในระหว่างซึ่งยังมิได้ตั้งการราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น

ครั้นได้ศุภวารมหามงคลอุดมฤกษ์ ณ วันจันทร์ เดือนหก ขึ้นสิบสองค่ำ ตั้งพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เริ่มสวดพระพุทธมนต์สามวัน ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือนหก ขึ้นสิบห้าค่ำ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับเก้าบาท เป็นอุดมฤกษ์ บรมราชาภิเษกตามพระราชประเพณี

ซึ่งมีมาแต่กาลก่อนครบทุกสิ่งทุกประการ ดังได้รับพระราชทานถวายวิสัชชนามาแต่ในกัณฑ์ก่อนแล้วนั้น ถวายพระนามตามพระนามเดิมและพระคุณสมบัติว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ สุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกษัตริย์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาตสังสุทธเคราหณี จักริบรมนาถ อดิศวรราชรามวรังกูร สุจริตมูล สุสาธิต อุกฤษฐวิบูล บูรพาดูลกฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษฎ์ ธัญญลักษณวิจิตร โสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประณต บาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลย มหาบุรุษรัตน์ ศึกษาพิพัฒสรรพโกศล สุวิสุทธวิมล ศุภศีลสมาจาร เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกฏิสาธุคุณวิบุลสันดาน ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ เอกอัครมหาบุรุษ สุตพุทธมหากวี ตรีปิฎกาทิโกศลวิมล-

ปรีชา มหาอุดมบัณฑิต สุนทรวิจิตรปฏิภาณ บริบูรณคุณสาร สยามาธิโลกดิลก มหาบริวารนายก อนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร มหาชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัติ นพปฎลเศวตาดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณ มหาบรมราชาภิเษกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหศวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวลัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อัครนเรศวราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปไมยบุญญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ในการบรมราชาภิเษกครั้งนี้ มีเลี้ยบพระนครเป็นสองวันคือโดยสถลมารควันหนึ่ง โดยชลมารควันหนึ่ง เมื่อเสด็จพยุหยาตราโดยสถลมารคนั้น เสด็จพระราชดำเนินโดยพระราเชนทรยาน ออกทางประตู

วิเศษชัยศรีไปโดยถนนสนามชัย ประทับ ณ วัดพระ-เชตุพน ทรงนมัสการพระพุทธปฏิมากร และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินทรงพระที่นั่งพุดตาล โดยทางระหว่างจังหวัดพระ-อุโบสถวัดพระเชตุพน และระหว่างกุฎีสงฆ์ มาเลี้ยวทางท้ายสนามขึ้นมา โดยประตูพิทักษ์บวร ประตูสุนทรทิศาเข้าประตูพระบรมมหาราชวัง เข้าทางประตูวิเศษชัยศรีตามเดิม เป็นระยะทางสถลมารคยาวกว่าซึ่งเคยเลียบพระนครมาแต่ก่อน ๆ กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคนั้น เสด็จพระราชดำเนินแต่ท่าราชวรดิตถ์ ไปเลี้ยวคลองบางลำพู ประทับฉนวนหน้าวัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จขึ้นทรงนมัสการพระพุทธชินสีห์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินโดยทางคลองคูพระนครมาออกปากคลองข้างใต้ ขึ้นมาประทับท่าราชวรดิตถ์ เป็นเสร็จการเลียบพระนคร เป็นพระเกียรติยศอัน

ยิ่งใหญ่ ครั้นเสร็จการบรมราชาภิเษกแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชซึ่งปรากฏพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นพระมหาอุปราช แต่โปรดให้มีพระเกียรติยศรับบวรราชโองการและการพระราชพิธีอุปราชาภิเษกนั้น ให้เรียกว่าบวรราชาภิเษก มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่กว่าแต่ก่อนมา พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ มหันตวรเดโชชัย มโหพารคุณอดุลยเดชสรรพเทเวศรานุรักษ์ บวรจุลจักรพรรดิราชสังกาศบวรธรรมิกราชบพิตร พระบิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เสด็จเลียบพระนคร โดยทางสถลมารคเป็นขบวนคชพยุหะและอัศวพยุหะวันหนึ่ง แล้วทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ยกย่องฝ่ายสมณศักดิ์เป็นฤกษ์ ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรสโดยมหาสมณุตมาภิเษก เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

ศรีสุคตขัตติยวงศ์ และมีสร้อยพระนามเป็นเจ้าคณะสงฆ์ใหญ่ทั่วพระราชอาณาเขตต์ ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์เป็นกรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธุ์ มีสร้อยพระนาม เจ้าคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย และทรงตั้งสมเด็จพระราชาคณะเป็นสองค์และพระราชาคณะอื่น ๆ โดยสมควรแก่คุณานุรูป

ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ ก็ทรงยกย่องให้มีพระเกียรติยศยิ่งใหญ่กว่าบุรพประเพณี คือทรงตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนรามอิศเรศ เป็นกรมพระรามอิศเรศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสวัสดิวิชัย เป็นกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ นอกนั้นก็ตั้งพระเจ้าพี่ยาเธออีกห้าพระองค์คือกรมขุนเดชอดิศร เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร เป็นกรมพระพิทักษ์เทเวศร พระองค์เจ้าทินกร เป็นกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ กรมหมื่นอินทรอมเรศ เป็นกรมหลวงมหิศ-

วรินทรามเรศ แล้วตั้งพระเจ้าน้องยาเธอต่อไปอีกสิบพระองค์ พระองค์เจ้ากลางเป็นกรมหลวงเทเวศวัชรินทร์หนึ่ง พระองค์เจ้าชุมแสง เป็นกรมขุนสรรพศิลปปรีชาภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงหนึ่ง กรมหมื่นวงศาสนิท เป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิทหนึ่ง พระองค์เจ้ามรกต เป็นกรมขุนสถิตยสถาพรหนึ่ง พระองค์เจ้าขัตติยา เป็นกรมหมื่นถาวรวรยศหนึ่ง พระองค์เจ้านิลรัตน์ เป็นกรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชาหนึ่ง พระองค์เจ้าอรุณวงศ์ เป็นกรมหมื่นวรศักดาพิศาลหนึ่ง พระองค์เจ้ากบี่ฐา เป็นกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์หนึ่ง พระองค์เจ้าปราโมช เป็นกรมหมื่นวรจักรธรานุภาพภายหลังเลื่อนเป็นกรมขุนหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์กลาง เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามหามาลา อิศวราธิราชรวิวงศ์บรมพงศปฏิพัทธ์ บุรุษรัตนวโรภโตสุชาติ บริษัทยนาถนรินทราธิบดี ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นหมื่นปราบปรปักษ์

พร้อมด้วยปลัดกรมและสมุห์บัญชี แล้วภายหลังเป็นกรมขุนบำราบปรปักษ์ พระเจ้าลูกเธอแห่งสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชนั้น ถ้าจะนับโดยราชประเพณีก็ควรจะเป็นพระเจ้าหลานเธอ แต่ทรงพระราชดำริโดยพระมหากรุณาว่า พระองค์เจ้าทั้งนี้เคยเป็นพระเจ้าลูกเธอทรงศักดินาสูง จะต้องลดลงเป็นพระเจ้าหลานเธอซึ่งมีตำแหน่งศักดินาต่ำ ก็ทรงสงสาร จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งคำนำพระนามขึ้นใหม่ว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ แล้วโปรดให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรมหกพระองค์ พระองค์เจ้าโกเมน เป็นกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์หนึ่ง พระองค์เจ้าลดาวัลย์ เป็นกรมหมื่นภูมินทรภักดีหนึ่ง พระองค์เจ้าชุมสาย เป็นกรมหมื่นราชสีหวิกรม ภายหลังเป็นกรมขุนหนึ่ง พระองค์เจ้าอุไร เป็นกรมหมื่นอดุลยลักษสมบัติหนึ่ง พระองค์เจ้าอรรณพ เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราศีหนึ่ง พระองค์เจ้าอมฤตย์ เป็นกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย

หนึ่ง ภายหลังทรงตั้งอีกสามพระองค์ พระองค์เจ้าสุบรรณ เป็นกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทราธิบาลหนึ่ง พระองค์เจ้าสิงหรา เป็นกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณหนึ่ง พระองค์เจ้าชมพูนท เป็นกรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิหนึ่ง ส่วนพระองค์เจ้าลูกเธอซึ่งมีอยู่ในขณะนั้นสองพระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามพระองค์เจ้านภวงศ์ เป็นกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระองค์น้อยทรงพระนามพระองค์เจ้าสุประดิษฐ เป็นกรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร ฝ่ายพระราชวังบวรนั้น พระบวรวงศ์เธอชั้นหนึ่ง ทรงตั้งกรมหมื่นนรานุชิต เป็นกรมขุนนรานุชิต พระบวรวงศ์เธอชั้นสอง กรมหมื่นธิเบศรบวร เป็นกรมขุนธิเบศรบวร ภายหลังทรงตั้งพระองค์เจ้าพงศ์อิศเรศ เป็นกรมหมื่นกษัตริย์ศิริศักดิ์เดชหนึ่ง พระองค์เจ้าภุมเรศ เป็นกรมหมื่นอมเรศรัศมีหนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้นหนึ่ง ทรงตั้งพระองค์เจ้ายุคนธร เป็นกรมหมื่นอนันตการฤทธิหนึ่ง

พระองค์เจ้ารองทรง เป็นกรมหมื่นสิทธิสุขุมการหนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้นสอง พระองค์เจ้าอิศราพงศ์ เป็นเจ้าพ้าอิศราพงศ์ เกวลวงศ์วิสุทธิ สุรสีหุตมศักดิ์ อภิลักษณ์ปวโรภยชาติ บริษัทยนาถนราธิบดีหนึ่ง ภายหลังทรงตั้งพระองค์เกศรา เป็นกรมหมื่นอานุภาพพิศาลศักดิ์ อีกพระองค์หนึ่ง พระเจ้าวรวงศ์เธอชั้นสาม ทรงตั้งพระองค์เจ้ายอด เป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระองค์หนึ่ง แล้วทรงตั้งหม่อมเจ้าพะยอม ในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นกรมหมื่นมนตรีรักษา ทรงตั้งหม่อมเจ้าชะอุ่ม ในสมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ เป็นกรมหมื่นเทวานุรักษ์ ทรงยกหม่อมเจ้าขึ้นเป็นพระองค์เจ้า คือหม่อมเจ้าหญิงในกรมสมเด็จพระเดชาดิศร เป็นพระองค์เจ้านฤมลมณีรัตน์ หม่อมเจ้าในกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ เป็นพระองค์เจ้าชิดเชื้อพงศ์ หม่อมเจ้า

ชายใหญ่ในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เป็นพระองค์เจ้ามงคลเลิศ พระองค์เจ้าตั้งทั้งนโปรดให้เรียกคำนำพระนามว่าพระวงศ์เธอ ทรงตั้งหม่อมเจ้าในกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส เป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าจิตราภรณ์อีกพระองค์หนึ่ง ส่วนข้าราชการนั้นทรงยกย่องชุบเลี้ยงโดยตระกูลและความชอบ ให้มียศยิ่งใหญ่ขึ้นไปโดยลำดับมีเสนาบดีเป็นต้น ทรงตั้งเจ้าพระยาพระคลังเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ตั้งพระยาศรีพิพัฒรัตนราชโกศาธิบดี เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ที่สมุหนายกนั้น ทรงตั้งพระยาราชสุภาวดี (โต) เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร์ ภายหลังทรงตั้งเจ้าพระยายมราช เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหพระกลาโหมนั้น โปรดให้พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่พระคลัง โปรดให้จมื่นราชามาตย์ (ขำ) เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกศาธิบดี ที่

ยมราชโปรดให้พระยาเพชร์บุรี (สุข) เป็นเจ้าพระยายมราช ภายหลังตั้งพระยามหามนตรี (นุช) ขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นเลื่อนไปเป็นสมุหนายก แล้วจึงโปรดตั้งพระยาราชวรานุกูล (ครุฑ) เป็นเจ้าพระยายมราช ครั้นถึงอสัญญกรรมแล้ว ทรงตั้งเจ้าพระยานครราชสีมา (แก้ว) เป็นเจ้าพระยายมราช กรมนานั้น ทรงตั้งเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (เอี่ยม) เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ครั้นถึงอสัญญกรรมแล้ว จึงทรงตั้งพระยาเกษตรรักษา (หลง) ข้าหลวงเดิมไปเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ที่กรมวังนั้น ทรงตั้งพระยาเพ็ชรพิชัย (เสือ) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ครั้นถึงอสัญญกรรมแล้วทรงตั้งพระยามหาอำมาตย์ (บุญศรี) เป็นเจ้าพระยาธรรมา ข้าราชการนอกนั้นก็ทรงยกย่องชุบเลี้ยงทั่วกัน ส่วนเมืองประเทศราชนั้น ทรงยกพระยาเชียงใหม่ขึ้นเป็นพระเจ้ามโหตรประเทศเจ้าเมืองเชียงใหม่ แล้วภายหลังตั้งนายน้อยสุริยวงศ์

ซึ่งเป็นเจ้าบุรีรัตน์ขึ้นเป็นเจ้า ภายหลังเป็นพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ทรงตั้งพระยานครลำปาง เป็นเจ้าวรญาณรังสี ตั้งพระยานครลำพูน เป็นเจ้าชัยลังการพิศาลโสภาคยคุณ ตั้งเจ้าเมืองนครจัมปาศักดิ์เป็นเจ้ายุตติธรรมธรนครจัมปาศักดิ์ ตั้งเจ้าเมืองมุกดาหาร เป็นเจ้าจันทรเทพสุริยวงศ์ ตั้งเจ้าเมืองอุบลเป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ ตั้งเจ้าเมืองน่านเป็นเจ้าอนันตวรฤทธิเดช ตั้งเจ้าเมืองหลวงพระบางเป็นเจ้าจันทรเทพประภาคุณ และตั้งนามองค์สมเด็จพระหิรัรักษ์รามามหาอิศราธิบดี และองค์สมเด็จพระ-นโรดมบรมเทวาวตาร เจ้ากรุงกัมโพชาธิบดี และทรงชุบเลี้ยงหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือและหัวเมืองประเทศราช ให้ได้มียศบรรดาศักดิ์ทั่วถึงกันตามสมควร และการพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็โปรดให้ทำพระ-เมรุมาศขนาดใหญ่สูงตลอดยอดสองเส้น ประดับ

วิจิตรมโหฬารยิ่งใหญ่กว่าแต่กาลก่อนมา ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก ในรัชชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชนั้น มีราชการแผ่นดิน ซึ่งเป็นการสำคัญหลายครั้งหลายคราว ถึงแม้ว่าจะไม่ได้มีการณรงค์สงครามกับนานาประเทศเมือง ๆ เหมือนสามรัชชกาลซึ่งล่วงเลยมาแล้วนั้นก็ดี แต่ราชการซึ่งมีในรัชชกาลที่สิ้นเป็นการสุขุม ต้องทรงตริตรองโดยพระปรีชาญาณ และโดยพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่มิได้หยุดหย่อนยิ่งกว่าสมเด็จบรมกษัตราธิราชเจ้าแต่หลังมา จะได้รับพระราชทานพรรณนาความรวมเป็นหมวด ๆ ในราชการแผ่นดินเป็นต้น พอให้เป็นนิทัศนนัยได้เห็นในกระบวนราชการ และการซึ่งทรงประพฤติตลอดไปโดยสังเขป

ข้อซึ่งในรัชชกาลที่สี่มีการศึกสงครามนั้น เมื่อ

จุลศักราช ๑๒๑๔ ปีชวด จัตวาศก ทรงพระราช
ดำริว่าฝ่ายพะม่าหย่อนกำลังลงด้วยอังกฤษตีเมืองมอญ
ข้างชายทะเล การสงครามในระหว่างกรุงสยามกับ
พุกามประเทศเริดร้างกันมาช้านาน ผู้ซึ่งเคยทำศึก
สงครามก็เบาบางลงกว่าแต่ก่อน ควรที่จะยกโยธาทัพ
ไปย่ำยีปลายเขตต์แดนฝ่ายพะม่าให้ปรากฏกำลังกอง
ทัพกรุงพระมหานครศรีอยุธยาไว้จะได้เป็นที่ครั่นคร้าม
ของพะม่า มิได้เบียดเบียนปลายพระราชอาณาเขตต์
สยาม และจะได้ฝึกหัดโยธาหาญให้เกล้วกล้าคุ้นเคย
ในการทำสงครามไว้บ้องกันพระราชอาณาเขตต์สืบไป
จึงโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราช
สนิทคุมกองทัพกองหนึ่ง เจ้าพระยาภูธราภัย เมื่อ
ยังเป็นที่เจ้าพระยายมราช คุมกองทัพกองหนึ่งยกขึ้น
ไปบรรจบทัพหัวเมืองลาวประเทศราช ขึ้นไปตีเมือง
เชียงตุงได้ทำยุทธสงครามกัน ระยะเมืองเชียงตุงเป็น
ทางกันดารขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร ก็โปรดให้เลิก

ทัพกลับคืนพระนคร ภายหลังมาโปรดให้จัดกองทัพออกไปปราบปรามกบฏเมืองเขมร ซึ่งเป็นศัตรูต่อพระองค์สมเด็จพระนโรดมให้ราบคาบเรียบร้อย แล้วพระราชทานอภิเษกให้เป็นเจ้ากรุงกัมโพชาธิบดีสืบมาจนกาลบัดนี้ ส่วนราชการฝ่ายประเทศตะวันตก กรุงเกรตบริเตนได้เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ การก็เป็นที่มัวหมองกันอยู่ ครั้นภายหลังเซอร์ยอนโบวริงเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี พระองค์ทรงพระราชดำริด้วยพระปรีชาญาณวิจารณปัญญาอันสุขุม เห็นว่าการซึ่งจะรักษาราชอาณาเขตต์ให้อยู่เย็นเป็นสุข ต้องอาศัยผ่อนสั้นผ่อนยาว ถือเอาแต่การซึ่งจะเป็นความเจริญ ปราศจากอันตรายเป็นประมาณ การซึ่งกรุงเกรตบริเตนมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนี้ ก็เป็นประสงค์อย่างเดียว ซึ่งจะได้ค้าขายให้เป็นผลประโยชน์

แห่งชาติของตน มิได้เป็นอุบายซึ่งจะคิดร้ายต่อพระนครในชั้นต้น เหมือนหนึ่งพะม่าข้าศึกซึ่งควรเป็นที่สงสัยนั้นไม่ ถ้าจะดึงดันกันไปเหมือนอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็จะเป็นที่หมองหมางกันขึ้น ไม่เป็นประโยชน์อันใด ถ้ารับทางพระราชไมตรีแล้ว ก็จะไม่มีความบาดหมางต่อกัน การค้าขายต่อกันมีขึ้นแล้ว ประโยชน์ก็คงมีแก่ผู้ขายและผู้ซื้อด้วยกันทั้งสองฝ่าย ทรงพระราชดำริโดยการยืดยาวกว้างขวางดังนี้แล้ว จึงทรงปรึกษาด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี เห็นพร้อมด้วยกระแสพระราชดำริจึงทรงรับทางพระราชไมตรีกรุงยุไนเต็ดออฟเกรตบริเตนและไอร์แลนด์เป็นปฐมได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ในระหว่างพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามและสมเด็จพระนางเจ้ากรุงเกรตบริเตนในบีเถาะ สัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ ไชยข้อสัญญาในบีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘

ครั้นภายหลังมา ประเทศยุไนเต็ดสเตตส์อเมริกา หนึ่ง ประเทศฝรั่งเศสหนึ่ง ประเทศเดนมาร์กหนึ่ง ประเทศเยอรมันแฮนซิเอตริกรีปับลิกหนึ่ง ประเทศโปรตุเกสหนึ่ง ประเทศวิลันดาหนึ่ง ประเทศปรุสเซียหนึ่ง ก็ได้แต่งให้ราชทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ณ กรุงเทพมหานครเป็นลำดับไป ภายหลังได้โปรดให้เซอร์ยอนโบวริง ซึ่งได้รับตำแหน่งยศเป็นพระยาสยามานุกูลกิจ สยามิศรมหายศ ราชทูต ทำหนังสือสัญญาด้วยประเทศนอรเวและสวีเดน ประเทศเบลเยียม ประเทศอิตาลี เป็นอวสานกาลในรัชชกาลที่สี่นั้น ก็ในกาลซึ่งพระองค์ได้รับทางพระราชไมตรีต่างประเทศไว้แล้ว ก็ทรงพระอุตสาหะซึ่งจะจัดการทั้งปวงให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา คือเลิกค่าธรรมเนียมปากเรือและธรรมเนียมที่ต้องห้ามต่าง ๆ เปิดให้สินค้าออกจากพระนครโดยสะดวกตั้งเป็นภาษีร้อยชักสามเก็บสินค้าขาเข้า ภาษีข้าว ภาษี

เบ็ดเสร็จเป็นสินค้าขาออก และตั้งศาลต่างประเทศ สำหรับว่าความ ซึ่งคนไทยกับคนต่างประเทศเป็นความกัน และจ้างคนยุโรปนายโปลิศให้หาแขกมะลายู ซึ่งเคยเป็นนายโปลิศ มาตั้งป้องกันรักษาอันตราย และทรัพย์สมบัติของชาวยุโรปทั้งปวงเป็นต้น จึงได้เกิดมีโปลิศขึ้นในกรุงสยาม และเป็นพระราชธุระในการที่จะโต้ตอบราชการต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยนานาประเทศ โดยความยากลำบากพระกายและพระราชหฤทัย ทั้งกลางวันและกลางคืนมิได้ขาด

และได้ทรงแต่งราชทูตออกไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ คอร์ตเซนต์เยมส์กรุงลอนดอนครั้งหนึ่ง ยังสำนักสมเด็จพระเจ้าเอมเปอเรอกรุงฝรั่งเศส ณ กรุงปารีสครั้งหนึ่ง ภายหลังได้ทรงจัดสิ่งของออกไปตั้งการอินเตอแนชันนัลเอ็กสโปสิชัน แต่งข้าหลวงคุมออกไปตั้ง ณ กรุงปารีสอีกครั้งหนึ่ง พระเกียรติยศก็แผ่ไพศาลไปในนานาประเทศยิ่งกว่าครั้งแต่หลังมา

ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาสุริยวงศ์วัยวัฒน์ออกไปขอทำหนังสือสัญญาเรื่องสุราต่างประเทศ และเรื่องปั้นเขตต์แดนเมืองเขมรถึงกรุงปารีส ในปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ และปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ต่อกัน เป็นคราวแรกที่ได้มีราชทูตไปโดยราชการแผ่นดิน ถึงพระนครแห่งพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีทางพระราชไมตรีในประเทศยุโรป ส่วนการในพระนครนั้น พระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ราษฎรทั้งปวงยิ่งนัก ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินออกรับฎีการะงับกิจทุกข์ร้อนของราษฎรด้วยพระองค์เอง และทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่ซึ่งเป็นการเดือดร้อนและยังบกพร่องอยู่เป็นอันมากหลายลักษณะหลายประการ มิทรงอุดหนุนอำนาจศาล ซึ่งทาสร้องทุกข์ส่งเงิน นายเงินกดขี่กักขังตัวทาสให้ต้องขัดสนอยู่เป็นทาสตลอดไป พระองค์เพิ่มเติมพระราชบัญญัติสะกัดกันการซึ่งผู้ดีข่มเหงไพร่ให้

เบาบางลงเป็นต้น ทั้งพระราชบัญญัติอื่น ๆ ซึ่งเป็นการมีคุณให้ความสุขแก่ราษฎรอีกหลายอย่างหลายประการ และทรงอุดหนุนราษฎรซึ่งทำไร่นา คือ ออกพระราชบัญญัติลดเงินค่านาคู่โค ซึ่งแต่ก่อนได้เคยเก็บเสมอกันกับนาฟางลอย ทรงพระราชดำริเห็นว่านาคู่โคนั้น ถึงเจ้าของจะทำนาก็ดีมิทำนาก็ดี ก็คงต้องเสียเงินค่านาตามตราแดง ส่วนผู้ซึ่งทำนาฟางลอยสาบานได้ว่านานั้นไม่ได้เก็บเกี่ยว ก็ไม่ต้องเสียค่านา ทรงเห็นว่าเสียเปรียบกันอยู่อย่างนี้ จึงทรงยกค่านาคู่โคพระราชทานให้เป็นไร่ละสลึงดังนี้เป็นต้น ทรงพิจารณาสอดส่องในสิ่งซึ่งเป็นการหนักของราษฎรดังนี้แล้วผ่อนผันให้เป็นการเสมอกัน และเป็นการเบาขึ้นอีกหลายสิ่งหลายประการ และพระราชทานตราภูมิพิเศษแก่ไพร่หลวง ซึ่งได้รับราชการเกิดขึ้นอีกเป็นอันมาก โดยทรงพระมหากรุณา ราษฎรทั้งปวงก็ได้ตั้งทำมาหากินมีผลประโยชน์บริบูรณ์ และมี

ความสุขขึ้นกว่าแต่ก่อน

อนึ่ง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินในสถานที่ใด ก็ทรง พระกรุณาโปรดอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าใกล้พระ-องค์ และพระราชทานเงินเพื่องเงินสลึง ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เองเป็นอันมากทุกครั้งมิได้ทรงรังเกียจ การสร้างสมสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์แก่ราษฎรนั้น พระองค์ได้โปรดให้ขุดคลองผะดุงกรุงเกษม เป็นคูพระนครชั้นนอกคลองหนึ่ง คลองเจดียบูชาคลองหนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์คลองหนึ่ง คลองภาษีเจริญคลองหนึ่ง คลองดำเนินสะดวกคลองหนึ่ง คลองหัวลำโพงคลองหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก เป็นคลองหลวงขุดพระราชทาน และได้สร้างถนนบำรุงเมืองในพระนครสายหนึ่ง ถนนเฟื่องนครตั้งแต่วัดบวรนิเวศ มาจากถนนเจริญกรุงตอนหนึ่ง ถนนเจริญกรุงตั้งแต่ในนครออกไปถึงบางรักตำบลหนึ่ง ถนนสี่ลมทางหนึ่ง ถนนตามแนวคลองหัวลำโพงทางหนึ่ง ถนนเหล่านี้ทำขึ้น

ด้วยพระราชทรัพย์ในพระคลัง เป็นส่วนพระราชทาน แก่ราษฎรทั้งสิ้น ส่วนการป้องกันพระนคร พระองค์ทรงพระราชดำริว่า กำแพงพระนครเดิมแคบ และคูพระนครด้านตะวันออกเป็นแต่ลำคลอง บ้านเรือนราษฎรตั้งติดแน่นกันไป ถ้ามีข้าศึกศัตรูมา จะจัดการป้องกันรักษาพระนครก็ขัดขวางด้วยเป็นที่คับแคบ

อนึ่ง พระปรางค์ใหญ่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ-นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นที่วัดสระเกศ การไม่สำเร็จตลอดไปทิ้งรกอยู่เป็นกองอิฐใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าภูเขาทอง ถ้ามีข้าศึกศัตรูเอาปืนไปตั้งบนภูเขาทองนั้น ยิงระดมสาดเข้ามาในพระนครก็เห็นว่าจะรักษาได้เป็นอันยาก จึงโปรดให้ขุดคลองผะดุงกรุงเกษมเป็นคูพระนครชั้นนอกดังได้รับพระราชทานพรรณนาความมาแล้ว แล้วจึงโปรดให้สร้างป้อมรายเป็นระยะตามฝั่งคลองส่วนในพระนคร ตั้งแต่ปากคลองข้างเหนือไปถึงปากคลองด้านใต้ห้าป้อม คือ

ป้อมป้องปัจจามิตรหนึ่ง ป้อมบิดปัจจนึกหนึ่ง ป้อมผลาญศัตรูราบหนึ่ง ป้อมปราบศัตรูพ่ายหนึ่ง ป้อมทำลายแรงปรปักษ์หนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า ครั้นจะให้ก่อกำแพงขึ้นโดยรอบก็จะเป็นการลำบากแก่ไพร่พล เมื่อทำป้อมไว้เป็นระยะดังนี้ เมื่อราชการศึกสงคราม ถึงพระนครก็จะคิดใช้ไม้แก่นหรือไม้ลำ ปักเป็นค่ายระเนียดบรรจบถึงกันเป็นเขื่อนขันธ์ซึ่งจะได้ต่อสู้ราชศัตรูได้ถนัด และโปรดให้ฝึกหัดทหารอย่างยุโรปขึ้นไว้เป็นทหารรักษาพระองค์พอสมควรแก่ราชการ ได้ทรงสร้างเรือใบเป็นเรือรบ และเรือค้าขายขึ้นหลายลำ ภายหลังมีเรือกลไฟสยามอรสุมพลขึ้นเป็นครั้งแรกที่ได้มีในกรุงสยาม จึงทรงสร้างเรือรบกลไฟมีนายเรือและทหารบี่นประจำ ตามธรรมเนียมเรือรบอย่างอังกฤษขึ้นไว้ สำหรับป้องกันพระราชอาณาเขตต์มีเรือสยามูปสดัมภ์ เรือราญรุกไพรีเป็นต้น จนกระทั่งถึงเรือกันโบตลาดตระเวน สำหรับได้เดินตรวจการ

ทางทะเลฝั่งตะวันตกตะวันออก จับสลัดโจรผู้ร้ายอยู่เสมอมิได้ขาด

อนึ่ง พระองค์ได้ทรงสร้างเรือพระที่นั่ง ไว้สำหรับแผ่นดินหลายลำ มีเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช และเรือพระที่นั่งเทวาธิวัตถ์เป็นต้น และโปรดให้หุ้มทองคำพระที่นั่งกงและพระที่นั่งพุดตาลซึ่งเป็นพระบรมราชยานไว้สำหรับแผ่นดิน พระองค์ทรงสถิตย์อยู่ในพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ต่อสมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้น ตลอดถึงบรรพบรมราชวงศ์ ทรงตั้งอย่างซึ่งได้มีการพระราชกุศลในวันประสูติและวันสวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามรัชชกาล ซึ่งล่วงมาแล้วและสมเด็จพระอัยยกีและพระบรมราชชนนี ได้กราบถวายบังคมพระเดชพระคุณ และทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลถวายทุกปีมิได้ขาด และตามฤดูกาลก็โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิออกสดับปกรณ์เป็นการประจำ

ทุกปี เรียกว่ากาลานุกาล เพิ่มเติมยิ่งขึ้นกว่าเก่าเกือบจะทุกเดือนตลอดปี และการพระราชกุศลทรงพระราชอุทิศเฉพาะพระองค์เป็นกาลเป็นสมัยก็มี ใหญ่บ้างน้อยบ้าง ตามอภิลักขิตกาล มีการซึ่งโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เจ้าพระยานิกรบดินทร์ทำกระจาดใหญ่สามกระจาด ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกระจาดหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกระจาดหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกระจาดหนึ่งแล้วนิมนต์พระสงฆ์มาถวายพระธรรมเทศนาเป็นการครึกครื้นยิ่งใหญ่ในกาลครั้งนั้น และการซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ สมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้นนั้นหลายครั้งหลาย

คราว เหลือที่จะรับพระราชทานพรรณนาในเวลานั้นให้ตลอดได้ และได้ทรงมีการฉลองพระเดชพระคุณยิ่งใหญ่ในสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนี เมื่อปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ เพราะทรงพระราชดำริว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์เสด็จสวรรคต พระองค์ทรงผนวชอยู่ในพระพุทธศาสนา หาได้ทรงฉลองพระเดชพระคุณเต็มพระราชหฤทัยดังพระราชประสงค์ไม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำพระเมรุมาศขนาดน้อย ตั้งขนบนยอดเขาผูกโครง ประดับด้วยพฤกษาชาติและเครื่องเล่นต่าง ๆ เป็นมโหฬารยิ่งนัก พระเมรุมาศนั้นสูงตลอดยอดถึงยี่สิบวา แล้วอัญเชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถและสมเด็จพระบรมราชชนนีทั้งสองพระองค์ออกประดิษฐานทรงบำเพ็ญพระราชกุศล พระราชทานแด่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท

ราษฎรทั่วหน้า พระราชทรัพย์ซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนั้น เป็นอเนกอนันต์ยิ่งนัก ภายหลังจึงเชิญพระศพสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจันทรมณฑลขึ้นประดิษฐานในพระเมรุนั้น แล้วพระราชทานเพลิงที่มณฑปเชิงเขาฝ่ายตะวันตกต่อไป แล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำเมรุใหญ่ ณ ท้องสนาม บำเพ็ญพระราชกุศลใหญ่ ๆ หลายครั้ง คือ ครั้งหนึ่งพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี สมเด็จพระบรมราชเทวี และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ กรมหมื่นวิศณุนาทนิภาธร พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสเป็นต้น และมีเมรุกลางเมืองที่น้อยกว่านั้นอีกหลายครั้งหลายคราว มีงานพระศพกรมหมื่นสนิทนเรนทรเป็นต้น พระองค์ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลแต่ละครั้ง ๆ เป็นอเนกนัยวิจิตรยิ่งนัก

อนึ่ง พระองค์ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่ข้าบาท-

บริจาริกฝ่ายใน พระราชทานธนสารสมบัติ และเกียรติยศตามสมควรแก่คุณานุรูปยิ่งกว่ารัชชกาลหลังๆ มา ทรงพระเมตตาแด่พระราชโอรสพระราชธิดายิ่งนัก เสมอด้วยบิดากับบุตรแห่งชนสามัญทั้งปวง ทรงอุ้มชูชมเชยมิได้ทรงรังเกียจ และมิได้ทรงถือเกียรติยศอย่างใดอย่างหนึ่งเลย พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ให้เป็นภาค ๆ เสมอกันบ้างยิ่งกว่ากันบ้าง โดยทั่วถึง ซึ่งเป็นการพิเศษยิ่งกว่าพระเจ้าลูกเธอในรัชชกาลก่อน ๆ และที่เป็นพระราชกุมารก็พระราชทานวังและตำหนัก ซึ่งทรงจัดซื้อและโปรดให้สร้างขึ้นโดยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ แล้วพระราชทานให้เป็นสิทธิ์ขาดโดยมาก และการซึ่งทรงพระมหากรุณาโปรดยกย่องให้เป็นเกียรติยศนั้น คือโปรดให้มีการโสกันต์กระบวนแห่อย่างกลางมีมยุรฉัตร ยกไว้แต่เขาไกลาสเป็นบางพระองค์ และที่ลดลงไปกว่านั้นมีบ้างตามสมควร ครั้งหนึ่งก็เสด็จไป

โสกันต์พระราชธิดาถึงเมืองเพชรบุรี มีกระบวนแห่พร้อมทุกประการ บางงานก็โปรดให้เจ้านายนอกจากพระเจ้าลูกเธอ โสกันต์ด้วยก็มี และการทรงผนวชเล่าก็โปรดให้จัดกระบวนแห่ ทรงผนวชตามแบบอย่างแต่ก่อนมา การซึ่งทรงพระมหากรุณาแด่พระราชโอรสพระราชธิดา ซึ่งควรจะพระราชทานเต็มตามพระราชประเพณี และทรงยักย้ายไปใหม่บ้างนั้น รับพระราชทานยกขึ้นเป็นตัวอย่าง คือเมื่อปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มีพระชนมายุเจริญได้ ๙ พรรษา โดยลำดับปี สมควรที่จะได้รับพระสุพรรณบัฏโดยอย่างโบราณจารีตสืบมา จึงทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัฏ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตั้งกระบวนแห่มีมยุรฉัตรราชวัติรายทางเหมือนกระบวนแห่โสกันต์ แห่ออกจากเกยหน้าท้องฉนวนในพระบรมมหาราชวัง ไปประทับ ณ พระ-

ที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท ทรงฟังพระสงฆ์สวด พระพุทธมนต์สามวัน ครั้นวันศุกร เดือนสี่ แรมหกค่ำ เวลาเช้า แห่ไปโดยทางเดิม ประทับ ณ พระที่นั่ง ดุสิตมหาปราสาท แล้วโปรดให้สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า เสด็จสู่ที่สรงเขาไกลาสน้อย ฝ่ายตะวันตกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แล้วพระราช ทานน้ำพระพุทธมนต์ด้วยพระเต้าเบญจครรภเป็นต้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการถวายน้ำพระพุทธ-มนต์เสร็จแล้ว ทรงเครื่องเหมือนอย่างเมื่อทรงฟัง สวดพระพุทธมนต์ เสด็จออกไปเฝ้าพระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศพระราชดำริและสำเนา ซึ่งจารึกพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ บดินทร์เทพยมหามกุฎ บุรุษ รัตนราชวรวิวงศ์ วรุตมพงศบริพัตร สิริวัฒนราชกุมาร (สี่หนาม) และทรงพระกรุณาโปรดให้ทรงตั้ง

เจ้ากรม เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ ปลัดกรม เป็นหมื่นวรราชบุตรารักษ์ สมุหบัญชีเป็นหมื่นอนุรักษ์พลสังขยา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งเจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบัญชีดังนี้ เพราะพระราชประสงค์จะพระราชทานให้ทรงศักดินาให้เต็มที่อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม จึงโปรดพระราชทานให้ทรงศักดินา ๔๐,๐๐๐ พระราชทานเครื่องสำหรับเกียรติยศเหมือนอย่างเจ้าฟ้าต่างกรม คือพระมาลาขนาดน้อยหุ้มตาด ฉลองพระองค์ตาดจีบเอว และเครื่องรางสายดิ่งประดำ พระแสงญี่ปุ่นทองคำลงยาราชาวดีพานพระศรี พระเต้า พระสุพรรณศรี หีบหมากเสวยลงยาราชาวดีทั้งสำรับ ที่พระสุธารสทองคำ และกาพระสุธารสเย็นทองคำ ตามตำแหน่งส่วนซึ่งพิเศษนั้น พระราชทานพระแสงกั้นหยั่นฝักลงยาราชาวดี และพระวอประเวศวัง เป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมาแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

ครั้นพระราชทานเสร็จแล้ว เสด็จกลับมาแต่งพระองค์ที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ ทรงฉลองพระองค์และพระมาลาสำหรับยศซึ่งได้พระราชทาน และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระสังวาลมหานพรัตนราชวราภรณ์เครื่องต้น ให้ทรงเฉียงซ้าย ทรงพระสังวาลเพ็ชรของเดิมเฉียงขวา ทรงเหน็บพระแสงกั้นหยั่นซึ่งได้พระราชทาน แห่กลับคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาบ่ายทรงเครื่องต้น พระราชทานพระมงกุฎดอกไม้ไหวและพระแสงตรีเพ็ชรให้ทรงแห่มาโดยทางเดิม สมโภชณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นภายหลังมา ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชพิธีพระราชทานพระสุพรรณบัฏ แด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง อีกครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีก็มีนัยดังได้รับพระราชทานพรรณนามาแล้วนั้น แปลกแต่พระสุพรรณบัฏนั้นจารึกพระนามว่า สมเด็จพระเจ้า

ลูกเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี มิได้โปรดให้ทรงตั้งเจ้ากรม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามแบบอย่างสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฝ่ายใน เครื่องยศนั้น พระราชทานเครื่องของกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรา-มาตย์ ซึ่งได้ทรงรับพระราชทานเวลาดำรงอยู่ในอิสริยยศเป็นพระราชเทวี แต่ยังมีพระชนม์อยู่นั้น เวลาแห่กลับ และเวลาสมโภช ทรงเครื่องอย่างขัตติยราชกุมารี ทรงผ้าสังเวียนจีบ ทรงสะพักตาดบักเลื่อมทรงพระนวมและพระเกี้ยวยอดทั้งสองเวลา

ครั้นปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อมีพระชนมายุนับได้ ๑๓ ปี โดยลำดับทรงพระกรุณาโปรดให้รื้อโรงปีนใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่กลางสนามหญ้าเสียแล้วให้ทำเขาไกลาสขึ้นในที่นั้น โปรดให้ตั้งพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ พระสงฆ์หกสิบรูปสวดมนต์ ตั้งกระบวนแห่แต่ในพระบรมมหาราชวัง ออกมาทรงพระสงฆ์

เจริญพระพุทธมนต์ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทสาม
วัน ครั้นวันพระฤกษ์โสกันต์ พระบาทสมเด็จพระ-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเจริญพระเกศา แล้วให้ทรง
พระราชยานตรงมาสู่ที่สรง ณ สระอโนดาต เชิงเขา
ไกลาส เมื่อเวลาเสด็จมานั้นพระราชทานพระมาลา
เพ็ชรน้อยให้ทรงพระเกี้ยรติยศ ครั้นสรงเสร็จแล้ว
ท่านอัครมหาเสนาบดีทั้งสอง เชิญเสด็จขึ้นไปสู่ยอด
เขาไกลาส และธรรมเนียมแต่ก่อนมา ผู้ซึ่งสมมติ
ว่าเป็นพระอิศวรนั้น เคยตกอยู่ในพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่
แต่ครั้งนี้อาศัยที่ทรงพระเมตตาแก่สมเด็จบรมบพิตร
พระราชสมภารเจ้ายิ่งนัก จึงทรงรับที่สมมติเป็นพระ-
อิศวรด้วยพระองค์เอง ทรงพระมหาพิชัยมงกุฎและ
พระแสงขรรค์เนาวโลหะ เสด็จออกมาคอยรับพระกร
อยู่ ณ ประตูราชวัติบนยอดเขาไกลาส แล้วพาเสด็จ
ขึ้นไปทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยราชกุมาร พระราชทาน
พระแสงตรีเพ็ชรให้ทรงด้วยจนตลอดงาน ครั้นทรง

เครื่องเสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จจูงกรลงมาโดยบันไดไกลาสข้างตะวันออกประทับทรงเกยทิศใต้ พระราชทานให้ทรงพระที่นั่งพุดตาลซึ่งเป็นพระราชยานสำหรับเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวให้ทรง และแห่ด้วยกลองชะนะเงินทองเหมือนอย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานเกียรติยศอย่างนี้แก่พระองค์เมื่อโสกันต์ฉะนั้น ต่อไปสมโภชอีกสามวัน แล้วลอยพระเกศาเป็นเสร็จการพระราชพิธี

ครั้นเมื่อปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ ถึงกำหนดกาลซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าจะทรงผนวชเป็นสามเณร ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการสมโภช ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ที่ซึ่งจะประทับตรงหน้าบายศรีนั้น โปรดให้มีเพดานระบายเป็นสี่เสาแขวนดอกไม้สดเป็นที่ประทับ ประดับด้วยเครื่องพระเกียรติยศมีพานพระศรีเป็นต้นสองข้างพระ-

องค์ แล้วโปรดให้เชิญเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ มีพระมหามงกุฎเป็นต้น มาประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งเศวตฉัตรเพื่อให้เป็นสวัสดิมงคล ชนทั้งบ่วงได้เห็นก็เป็นการประหลาด เพราะมิได้เคยมีธรรมเนียมมาแต่ก่อน ครั้นเวลาเช้าตั้งกระบวนแห่แต่หน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์ครุยพระฐามหากฐิน เสด็จมาส่งพระกรสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าอันทรงเครื่องต้นอย่างขัตติยกุมาร ทรงพระชฎาห้ายอดโสกันต์ เดินพระราชยานแต่เกยศิลาพระที่นั่งอนันตสมาคม ออกประตูเทวาพิทักษ์เลี้ยวลงทางทักษิณไปถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร ถนนบำรุงเมือง กลับมาเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตูสวัสดิโสภา ประทับพลับพลาเปลื้องเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็แต่งพระองค์คอยรับพระกรอยู่ที่เกย ครั้นเปลื้องเครื่อง ทรงโปรย

ทานเสร็จแล้ว พระราชทานพระเสลี่ยงกงซึ่งเป็นพระราชยานผูกสี่ ให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรง เสด็จเข้าไปจนถึงกำแพงแก้วพระอุโบสถ แล้วเสด็จดำเนินลงมารับพระกรพาขึ้นสู่พระอุโบสถ และเพดานผ้าขาวซึ่งตั้งที่สมโภชเวลาเย็นนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกไปตั้งในท่ามกลางสงฆ์ซึ่งเป็นที่จะทรงบรรพชา ครั้นเสด็จเข้าไปทรงขอบรรพชาเสร็จแล้วออกมาทรงผ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้โปรดให้ราชบัณฑิตทรงถวายเหมือนอย่างเจ้านายทรงผนวชมาแต่ก่อน ๆ พระองค์เสด็จมาพระราชประทานเองด้วยพระหัตถ์ ตั้งแต่ผลัดภูษาเป็นต้นไป พระองค์มีพระราชหฤทัยปรีดาปราโมทย์เป็นอย่างยิ่ง ปรากฏแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งปวง และครั้งนั้นให้มีการขอนิสสัยสามเณรขึ้นเป็นครั้งแรก ครั้นเสร็จการทรงผนวชแล้ว โปรดให้มีการกระบิกระบองที่หน้าพระอุโบสถ สมเด็จ

พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ กับพระองค์เจ้ากมลาสน์เลอสรรค์ทรงกระบี่คู่หนึ่ง กรมหมื่นอดิศรอุดมเดชกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงง้าวคู่หนึ่ง กรมหมื่นพิชิตปรีชากรกับกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ทรงกระบองคู่หนึ่ง พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัยกับพระองค์เจ้าชุมพลสมโภชทรงดาบสองมือคู่หนึ่ง ด้วยในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งแปดองค์ แต่พระองค์ทรงเกี้ยวพระนวมและเครื่องประดับต่าง ๆ เป็นการสมโภชครั้นเวลาค่ำนิมนต์พระสงฆ์ซึ่งมานั่งหัดถบาสทั้งสามสิบรูปนั้น สวดพระพุทธมนต์ เข้ารับพระราชทานฉันเป็นการฉลอง ครั้นเวลาบ่ายเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งคนลาก ดำรัสให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าตามเสด็จด้วยบนรถพระที่นั่งเคียงกัน เสด็จพระราชดำเนินไปส่งถึงวัดบวรนิเวศวิหาร โปรดให้เสด็จอยู่พระตำหนักเดิมของพระองค์ซึ่งเรียกว่า

พระบันหย่า และเสด็จพระราชดำเนินทรงเยี่ยมเยือน
อยู่เนือง ๆ ครั้นออกพรรษาแล้ว ในเดือนสิบสอง
สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงถวายเทศนา
กัณฑ์สักกบรรพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว ทรงพระอุตสาหะทรงแต่งด้วยพระองค์เอง เพื่อ
จะให้ทรงถวายเทศนา ณ ครั้งนั้นโปรดให้กรมหมื่น
มเหศวรศิวิลาส ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่
ทำกระจาดใหญ่ผูกเป็นรูปสำเภา ประดับด้วยเครื่อง
ขนมและผลไม้ของสดคาวต่าง ๆ ทั้งเครื่องบริกขาร
ภัณฑ์เป็นอันมาก ตั้งขึ้น ณ ท้องสนามชัยประดับ
เป็นอันงามเป็นที่มหาชนมาดูและอนุโมทนาเป็นการ
เอิกเกริกใหญ่ แล้วโปรดให้มีละครฉลองสำเภาด้วย
ครั้นเวลาบ่าย สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า
เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยรถพระที่นั่ง พระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิน
ออกไปทรงรับอุ้มพระองค์ลงจากรถพระที่นั่งในกลาง

ถนน แล้วจูงพระกรมาจนกระทั่งถึงพระที่นั่งทรงธรรม ซึ่งทรงเทศนา ครั้งนั้นก็ทรงพระปรีดาปราโมทย์ยิ่งใหญ่ แสดงพระเมตตาให้ปรากฏแก่ชนทั่วป่วงเป็นอันมาก ครั้นปีเถาะ นพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรมขุนสามพระองค์ ครั้งนั้นจึงทรงพระราชทานพระเกียรติยศแก่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เป็นกรมขุนพินิตประชานาถ ในขณะนั้นพระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา โดยลำดับปีเท่านั้น ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น ๆ ที่ยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น ก็โปรดพระราชทานพานทองเป็นเครื่องยศให้แต่ยังทรงพระเยาว์เป็นหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่พระราชโอรสพระราชธิดาของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ยากที่จะหาเปรียบให้เสมอ ควรเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณทุกเช้าค่ำ ส่วน พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในนอกนั้นเล่า ก็ทรงพระ

มหากรุณาพระราชทานเพิ่มเบี้ยหวัดเงินเดือน และยศฐานันดรศักดิ์ให้ยิ่งกว่าแต่ก่อน และโปรดให้กำกับราชการต่าง ๆ ทุกพระองค์ ข้าราชการทั้งปวงพระองค์ก็ทรงพระกรุณาอนุเคราะห์ทั่วไป พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ แก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในเนือง ๆ แต่ซึ่งควรว่าเป็นครั้งใหญ่นั้น ในเมื่องานพระบรมบรรพต ได้พระราชทานทองคำ ซึ่งเป็นพระคลังข้างที่ของพระองค์ แก่พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยตั้งแต่องค์ละแท่งขึ้นไปจนถึง ๑๐ แท่งเป็นกำหนด สิ้นพระราชทรัพย์นับเป็นเงินตราหลายพันชั่ง พระองค์ได้ทรงสร้างเครื่องราชอิสริยยศนพรัตนราชวราภรณ์ และเครื่องราชอิสริยยศช้างเผือกขึ้นไว้พระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบางท่าน และพระราชทานไปแก่ชาวต่างประเทศบ้างตามพระราชอัธยาศัย

พระองค์ดำรงรักษาราชประเพณีโบราณ การ

พระราชกุศล พระราชพิธีใดซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่หนหลังได้ทรงประพฤติมา พระองค์มิได้ลดหย่อนหรือเลิกถอนเลยแต่สักหน มีแต่จะทรงแก้ไขให้ดีขึ้น และตั้งเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายประการ มีการพระราชพิธีตรุษเพิ่มเลี้ยงโต๊ะ การพระราชพิธีสารท เพิ่มกวนข้าวทิพย์เป็นต้น พระราชกุศลและพระราชพิธีซึ่งตั้งขึ้นใหม่ คือพระราชพิธีศรีสัจจปานการ ถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา แต่ก่อนมาพระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงอาศัยความเคารพในพระมหามณีรัตนปฏิมากร และพระพุทธรูปฉลองพระองค์ในสมเด็จพระอัยยกาธิราช และสมเด็จพระบรมชนกนาถทั้งสองพระองค์ จึงทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินออกไปให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการถือน้ำพระพิพัฒนสัตยายังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และตั้งพิธีคเชนทรัศวสนาน ซึ่งแต่ก่อนมีแต่พิธีณหอเชือก ให้มีการ

เดินแห่ด้วยปีละสองคราวและเพิ่มเติมการวิสาขบูชา ซึ่ง
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งไว้
ให้เป็นการบูชายิ่งกว่าแต่ก่อน การพระราชพิธีจรด
พระนังคัลและพืชมงคลนั้น ก็โปรดให้ทำเสมอมิได้
ยกเว้นเหมือนแต่ก่อน และโปรดให้มีแห่สลากภัตต์
บ้าง บางครั้งบางคราว การพระราชพิธีพิรุณศาสตร์
นั้นเล่า ถ้าปีใดฝนแล้ง ก็โปรดให้ตั้งพระราชพิธี
ใหญ่ตามพระราชประเพณีแต่โบราณมา แต่พระราช-
พิธีนั้นทำได้ปีละครั้งหนึ่ง จึงโปรดให้มีการพิธีอย่าง
น้อย สวดตามกำลังวันเพิ่มเติมขึ้นอีกเนือง ๆ ใน
เดือนสิบเอ็ดนั้น ก็มีการฉลองพระชนมพรรษาเฉลิม
พระชนมพรรษาเพิ่มขึ้นใหม่ มิได้ยกเว้นการฉลอง
พระชนมพรรษาในวันสงกรานต์ ซึ่งสมเด็จพระ-
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้นั้น และการพระราชทาน
พระกฐิน ซึ่งเป็นพระราชประเพณีมีมาแต่โบราณ
พระองค์เสด็จพระราชดำเนินโดยพยุหยาตรา กระบวน

สถลมารควันหนึ่ง ชลมารควันหนึ่ง ทุก ๆ ปีมิได้ขาด และเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานพระกฐินหัวเมืองด้วยทุกปี มีกรุงเก่าและเพชรบุรีราชบุรีเป็นต้น ทุกฤดูกาล และการพระราชพิธีอื่น ๆ ซึ่งพระองค์ทรงเพิ่มเติม และทรงตั้งขึ้นยังมีอีกหลายอย่างหลายประการ

พระองค์ได้เศวตกุญชรชาติพลายพัง เป็นราชพาหนะถึงหกช้าง ที่หนึ่งพระพิมลรัตนกิริณี ได้ยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังจน ณ กาลบัดนี้ ที่สองพระวิสุทธิรัตนกิริณี ได้มาสมโภชแล้วยืนโรงในพระบรมมหาราชวัง ล้มในรัชชกาลที่สี่นั้น ที่สามพระมหาศิริเศวตวิมลวรรณ ยืนโรงอยู่จนถึงรัชชกาลปัจจุบันนี้จึงได้ล้ม ที่สี่นางพระยาเขาแก้ว ล้มเสียกลางทาง ยังมิทันลงมาถึงกรุงเทพมหานคร ที่ห้าพระเศวตสุวรรณาภาพรรณ ได้สมโภชยืนโรงอยู่ในพระบรมมหาราชวังหลายปี จึงได้ล้มในรัชชกาลที่สี่

นั้นเอง ที่หก เมื่อจุลศักราช ๑๒๒๕ ปีกุน เบญจศก มีข่าวช้างสำคัญมา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพี่มหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ แต่ยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธออยู่นั้น เสด็จไปติดตามคล้องได้นางพระยา เป็นเผือกเอกอุยังมิได้เคยมีมาเสมอเหมือนดังนี้แต่กาลก่อน แต่นางพระยานั้นป่วยล้มเสียที่พะเนียดยังหาได้มาสมโภชในกรุงเทพมหานครไม่ พระองค์ได้เศวตกุญชรชาติครั้งใด ก็โปรดให้มีการมหรสพสมโภชตามราชประเพณี เสด็จขึ้นไปรับถึงกรุงทวาราวดีโบราณ

พระองค์ทรงสร้างพระราชมนเทียรสถานขึ้นใหม่ฝ่ายบูรพาแห่งพระราชมนเทียรเดิม ในที่สวนขวาเป็นหลายองค์ มีพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นต้น แล้วเสด็จพระราชดำเนินเฉลิมพระราชมนเทียรด้วย พระราชพิธีคล้ายกับบรมราชาภิเษก เสด็จประทับปฏิทิน

และเสด็จออกว่าราชการในพระที่นั่งฝ่ายบุรพทิศนั้น ตลอดมา ทรงสถาปนาพระราชวังจันทรเกษม ซึ่งเป็นพระราชวังบวร ฯ โบราณในกรุงศรีอยุธยา ขึ้นเป็นพระราชวัง และสร้างพระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์ ณ เกาะบางปอิน สร้างพระนารายณ์ราชนิเวศน์ ณ เมืองลพบุรี สร้างพระนครคีรีบนยอดเขามหาสวรรค์ ณ เมืองเพ็ชรบุรี และพระราชวังที่ประทับที่พระปฐมเจดีย์เมืองนครชัยศรี ซึ่งเรียกว่านครปฐม และพระราชวังโบราณที่พระพุทธบาท เป็นที่สำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสสำราญพระราชหฤทัย และทรงสร้างสระปทุมวันไว้ เป็นที่ประพาสนอกพระนคร และทรงสร้างวังนันทอุทยานและวังสราญรมย์ เพื่อเป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัยในบางคาบบางสมัย แล้วจะพระราชทานแด่พระราชโอรสให้เป็นสิทธิ์ขาด เพราะเป็นส่วนเงินพระคลังข้างที่ พระองค์ทรงสร้างปราสาทสามองค์ องค์หนึ่งพระราชทาน

นามว่าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท เป็นที่สำหรับเปลื้องเครื่องข้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท อีกองค์หนึ่งชื่อว่าเวชยันตวิเชียรปราสาท เป็นปราสาทก่อรวบตั้งอยู่บนยอดเขามหาสวรรค์ในพระราชวังบนพระนครครี อีกองค์หนึ่งทรงสร้างถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชทานนามว่าพระที่นั่งมหิสสรปราสาท ตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองไกลใกล้ในพระราชอาณาเขตต์ เพื่อจะได้ทรงตรวจทุกข์สุขของราษฎร และเป็นที่สำราญพระราชหฤทัยเนือง ๆ ฝ่ายเหนือเสด็จพระราชดำเนินตลอดถึงเมืองพิษณุโลก ทรงนมัสการพระพุทธชินราช ฝ่ายตะวันตกเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองราชบุรีกาญจนบุรี ฝ่ายทะเลฝั่งตะวันตกเสด็จพระราชดำเนินเมืองนครศรีธรรมราช นมัสการพระมหาธาตุ และเสด็จประพาสถึงปากอ่าวเมืองตานี

ข้างฝ่ายทะเลฝั่งตะวันออก เสด็จพระราชดำเนินประพาสถึงเมืองจันทบุรีเป็นที่สุด เสด็จพระราชดำเนินด้วยเรือพระที่นั่งกลไฟอันไปมาได้สะดวกโดยเร็ว

พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์พระอารามใหญ่น้อยหลายพระอาราม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์ทรงสร้างพระพุทธปรางคปราสาท และพระศรีรัตนเจดีย์ และทรงพระราชอุทิศถวายพระที่นั่งจตุรมุข ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งตั้งอยู่ในพระราชอุทยานให้เป็นหอพระราชทานนามว่าพระพุทธมนเทียร และทรงสร้างพระวิหารประดับด้วยศิลา เพื่อจะเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึก ของสมเด็จพระบรมชนกนาถไปประดิษฐาน พระราชทานนามว่าพุทธรัตนสถาน และทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ คือวัดบรมนิวาส ที่ทรงสร้างไว้แต่ก่อนหนหนึ่ง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามหนึ่ง วัดมกุฏกษัตริย์ ซึ่งเรียกว่าวัดพระนามบัญญัติหนึ่ง วัดโสมนัสวิหาร

หนึ่ง วัดปทุมวนารามหนึ่ง ที่ทรงปฏิสังขรณ์มาก ๆ เหมือนสร้างใหม่ ด้วยเป็นแต่วัดมีชื่อมาแต่เดิม คือ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาพฤฒาราม วัดชัยพฤกษ-มาลา วัดเขมาภิรตาราม เป็นต้น และปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมอีกหลายพระอาราม มีวัดสุวรรณดาราม ซึ่งเป็นวัดของสมเด็จพระปฐมบรมมหาปิ่ยกาธิบดี เป็นต้น และหัวเมืองใดซึ่งเสด็จพระราชดำเนินไป ประทับก็ทรงปฏิสังขรณ์อารามใกล้เคียงนั้นขึ้น เป็นพระอารามสำหรับพระราชวัง คือวัดชุมพลนิกายาราม ที่เกาะบางปอิน วัดเสนาสนารามที่กรุงเก่า วัดกระวิศรารามเมืองลพบุรี วัดมหาสมณารามที่เมืองเพ็ชรบุรี และทรงสร้างพระปฐมเจดีย์เป็นที่รกร้างอยู่แต่โบราณ ก่อเสริมขึ้นไปใหม่ให้สูงใหญ่ตั้งแต่ฐานตลอดถึงยอดสามเส้นครึ่งหกวา และทรงสร้างพระสมุทรเจดีย์ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระราชดำริเริ่มไว้แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ให้ยิ่งใหญ่

พร้อมด้วยวิหารและบริเวณใหญ่น้อยปรากฏอยู่บัดนี้ และทรงปฏิสังขรณ์และสร้างเพิ่มเติมในอารามต่าง ๆ อีกหลายแห่งหลายตำบล เป็นพระราชกุศลเนื่องมามิได้ขาด และพระองค์ทรงพระราชศรัทธาบูชาพระรัตนตรัยด้วยเนาวรัตน์ต่าง ๆ ก็หลายครั้ง คือทรงถวายเพ็ชรเม็ดใหญ่ติดเป็นพระอุณาโลมพระมหามณีรัตนปฏิมากร และทรงทำฐานที่ตั้งพระแก้วผลึกของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ล้วนแล้วไปด้วยเนาวรัตน์ราคาเป็นอันมาก แล้วให้ตั้งการสมโภชถวายพระนามว่าพระพุทธบุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลมณีมัย และทรงหล่อพระพุทธรูปด้วยทองคำ มีพระพุทธสิหิงค์น้อยและพระนิรันตรายเป็นต้น และพระถวายประจำพระชนมพรรษาวันแห่งสมเด็จพระบรมอัยยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรมอัยยิกานาถ สมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นต้น และทรงหล่อพระเงินเปล่าและทองสัมฤทธิ์ก้าไหล่ทอง มี

พระพุทธสิหิงค์ใหญ่เป็นต้น ทรงหล่อพระสถูปเจดีย์ด้วยเงินจำหลักลายถมตะทองสำหรับตั้งพระราชพิธี และหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ก้าไหล่ทองคำองค์ใหญ่ ตั้งไว้เป็นที่นมัสการ ณ พระพุทธมนเทียร และพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์บิดทองคำเปลวก็หลายพระองค์ และทรงสร้างพระพุทธรูปก่ออิฐลงรักบิดทองอีกหลายร้อยพระองค์ มีพระพุทธรูปในถ้ำเขาหลวงเมืองเพชรบุรีเป็นต้น พระองค์ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์เจดีย์สถาน ทั้งในกรุงหัวเมืองอยู่เป็นนิจมิได้มีเวลาหยุดหย่อน และพระองค์ได้ทรงสร้างพระธรรมจบทั้งพระไตรปิฎก ทรงพระราชอุทิศถวายพระบรมราชชนนีจบหนึ่ง ทรงพระราชอุทิศพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีจบหนึ่ง

พระองค์ทรงพระราชศรัทธา บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานแก่พระสงฆ์ทั้งปวง ในเวลาที่เป็นกาลพระราชกุศลบางสมัยและนิตยกาล มากเหลือที่จะ

ประมาณนับคณนาได้ ล้วนแต่ไตรจีวรบริกขารของประณีตอุดมดีมีราคามากเนือง ๆ ไป มิใคร่มีเวลาว่าง แต่พระคุณข้อสำคัญซึ่งพระองค์ได้มีแต่พระสงฆ์ทั้งปวงนั้น คือจำเดิมตั้งแต่ยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงประดิษฐานธรรมยุตติกนิกายขึ้นไว้ด้วยพระองค์เอง ด้วยความลำบากและเหตุขัดข้องเป็นหลายครั้งหลายคราว ครั้นพระองค์ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ ดูประหนึ่งจะทรงรังเกียจพระสงฆ์ฝ่ายคณะมหานิกายซึ่งเป็นคณะเดิม เป็นที่สงสัยกันอยู่โดยมาก ครั้นเมื่อพระองค์ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติขึ้นแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตว่า พระสงฆ์พวกใดคณะใดจะถือลัทธิใดก็จงถือไปตามใจแห่งตน มิได้มีข้อห้ามปราม ส่วนพระสงฆ์คณะมหานิกาย พระองค์ก็ทรงยกย่องให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งฐานันดรศักดิ์ตามสมควรแก่ศีลคุณวัตรคุณ ส่วนพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายก็ทรงยกย่องขึ้นเป็นพระราชาคณะตำแหน่งเก่าบ้าง

ตำแหน่งใหม่บ้างตามสมควร พระสงฆ์ทั้งสองนิกาย ก็ได้ประพฤติพรหมจรรย์โดยความผาสุกสบาย ปราศจากความหวาดหวั่น อันนี้เป็นข้อสำคัญควรเห็นว่า พระองค์มีพระหฤทัยเที่ยงตรงทรงพระคุณอันยิ่งใหญ่ได้ประการหนึ่ง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระปรีชาญาณและพระอุตสาหะอันยิ่งใหญ่ ได้ทรงทราบพระไตรปิฎกแตกฉานทั่วถึง มิได้มีบัณฑิตอื่นเปรียบเสมอในสมัยกาลแห่งพระองค์ทรงประพันธ์พระคาถาและปาฐะภาษามคธ ไพเราะถูกต้วนด้วยอรรถและพยัญชนะแคล่วคล่องชำนิชำนาญ สิ่งซึ่งพระองค์ได้ทรงไว้ซึ่งควรจะยกมาเป็นพะยาน คือคาถาประณามพระรัตนตรัยซึ่งเริ่มว่า พุทฺธ์ นเม รตนฏฺต สิรีรจิตฺตำ เป็นต้น และพระคาถานโมการัฏฐกะ ซึ่งเริ่มว่า นโม อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส มเหสิโน เป็นต้น และ รตนตฺตยปภาวาภิยาจนคาถา ซึ่งเริ่มว่า อรหำ สมฺมา สมฺพุทฺโธ อุตฺตมำ ธมฺมมชฺฌคา เป็นต้น ซึ่ง

พระสงฆ์ได้สาธยายถวายในพระราชพิธีมงคลกาลอยู่เสมอมิได้ขาด และทรงพระปรีชาฉลาดในการที่จะขนานนามตามภาษามคธ ซึ่งใช้เจือในสยามพากย์มีขนานนามต่าง ๆ เป็นต้น มิได้เสียรูปภาษาและเนื้อความ เมื่อฟังโดยสำเนียงสยามก็ไพเราะ เหมือนกับที่ทรงถวายพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์อันปรากฏมาว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชามหาจักรีบรมนาถ และสมเด็จพระบรมราชพงศเชษฐมเหศวรสุนทร และสมเด็จพระปรมาธิวรเศรษฐมหาเจษฎาบดินทร์เป็นต้น ทั้งพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และนามวัดนามเมืองที่พระราชทานในรัชชกาลของพระองค์ ก็ล้วนแต่ไพเราะทั้งสิ้น และพระองค์ทรงทราบชัดเจนในวิชาโหราศาสตร์ และคัมภีร์ฝ่ายสยามและตำราฝ่ายยุโรป อาจจะทรงคำนวณคติโคจรของพระอาทิตย์และพระเคราะห์ทั้งปวงได้โดยถ้วนถี่ ทายสุริยุปราคา

จันทรุปราคาแม่นหาเสมอมิได้ และทรงทราบทั่วไปในยิโอกราพี ด้วยวิธีวัดแดดวัดดาวโดยแม่นยำ และได้ทรงกำหนดสุริยุปราคาใหญ่เป็นสรรพคราส เมื่อปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เสด็จพระราชดำเนินออกไปทอดพระเนตร ณ ค่ายหลวง ตำบลหว้ากอ ก็เป็นสุริยุปราคาต้องตามเวลานาฑี ซึ่งพระองค์ทรงกะไว้มิได้เคลื่อนคลาด ควรเห็นเป็นมหัศจรรย์พระองค์ทรงพระราชศรัทธาสถิตมั่นในคุณพระรัตนตรัยมิได้ย่อหย่อน ทรงประกอบไปด้วยความสุจริตพร้อมในไตรทวาร

และทรงพระมหากรุณา พระราชทานธรรมแก่ราชบริษัทฝ่ายในทุกวันอุโบสถเสมอมิได้ขาด และพระราชกรณียกิจซึ่งพระองค์ทรงประพฤติเป็นนิจทุกคืนวันนั้น หาเสมอเหมือนกันทุกวันไป ดังพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ เพราะพระองค์มีพระราชกิจอันยิ่งใหญ่มากกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่หน

หลังหลายเท่านัก ถ้าเป็นเวลาเรือเมล์มา พระองค์ก็ทรงพระราชหัตถเลขา อยู่ตราบเวลาอรุณเนือง ๆ ซึ่งพระองค์มีราชการมากขนดังนี้ ก็เพราะบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ราษฎรมั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สมบัติทำมาค้าขายกันมากขึ้น ต่างประเทศก็เข้ามาพึ่งพระบารมีทำมาค้าขาย ก็ต้องทรงระงับดับทุกข์รักษาความสุขสบายของประชาชน โดยเต็มพระเดชานุภาพและกำลังพระกาย จะมีระหว่างซึ่งเป็นที่ว่างทรงสบายบ้างก็น้อยวันน้อยครั้งน้อยคราว เพราะอาศัยพระมหากรุณาและพระเมตตาอันยิ่งใหญ่ซึ่งมีทั่วไปในราษฎรทั้งปวง พระองค์เสด็จดำรงรักษาสยามรัฐมณฑล ให้อยู่เย็นเป็นสุขทั่วพระราชอาณาเขตต์มาได้ ๑๙ ปี ครั้นณเดือนสิบ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรครั้นพระองค์ไม่ได้เสด็จออกวันหนึ่ง แล้วพระอาการคลาย เสด็จพระราชดำเนินออกทรงนมัสการ

พระมหามณีรัตนปฏิมากร โปรดให้มีการสมโภช ครั้น ณ วันพุธ เดือนสิบ ขึ้นเก้าค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ กลับทรงพระประชวร มีพระอาการเป็นไข้พระเส้น ภายหลังกำเริบขึ้นเป็นพิษ ให้สะบัดร้อนสะท้านหนาวเป็นคราว ๆ พระเขพะเหนียวมาก พระเสโทซึมซาบไปผิดกว่าปกติที่เคยทรงพระประชวรมาแต่ก่อน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ได้ประชุมแพทย์ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการหาคลายไม่ มาถึง ณ วันจันทร์ เดือนสิบ แรมสิบสามค่ำ เป็นเวลาถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้ ข้าราชการทั้งปวงถือน้ำพิพัฒนสัตยาแล้ว มากราบถวายบังคม ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ตั้งแต่นั้นไป พระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ก็เข้ามาประจำพึ่งพระอาการอยู่ในพระบรมมหาราชวังพร้อมกัน และ

ตั้งกองบ้องกันรักษาพระบรมมหาราชวัง และพระ-ตำหนักสวนกุหลาบ ตามราชประเพณี

ครั้น ณ วันอังคาร เดือนสิบเอ็ด ขึ้นหกค่ำ มี พระบรมราชโองการดำรัสให้หา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศรวัชรินทร์และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม-หลวงวงศาธิราชสนิท แต่ยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อยังเป็นที่ สมุหพระกลาโหม เข้าไปมอบราชการแผ่นดินให้ ท่านปรึกษาหารือกันบังคับบัญชาไป อย่าให้ราษฎร ได้รับความเดือดร้อน ในลำดับนั้นต่อมาพระองค์ทรง สั่งฝากพระเจ้าลูกเธอแด่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรี-สุริยวงศ์ และพระราชทานสิ่งของอันมีราคาต่าง ๆ แด่พระเจ้าน้องยาเธอบางพระองค์กับทั้งพระราชโอรส พระราชธิดา กับท่านอัครมหาเสนาบดี เพื่อเป็น ที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณสืบไป และได้ทรงทราบ การแผ่นดิน ซึ่งท่านเสนาบดีได้ปรึกษากันตกลงไว้

แล้วนั้น ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือนสิบเอ็ด ขึ้นสิบห้าค่ำ จึงมีพระบรมราชโองการให้หาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาภูธราภัย เข้าไปในที่ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ซึ่งจะเลือกสรรพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งจะดำรงแผ่นดินสืบไป ครั้นเวลาเย็นวันนั้นเป็นวันมหาปวารณาพระอาการทรุดหนักลง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะทรงกำหนดอวสานกาลแห่งพระชนมายุของพระองค์เป็นแน่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องนมัสการพร้อมแล้ว จึงมีพระราชโองการดำรัสให้หาพระยาศรีสุนทรโวหาร (พั่ก) เข้าไปในที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสพระราชนิพนธ์โดยภาษามคธให้พระยาศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการจดเป็นอักษรว่า

ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล

ปุนปฺปุนํ มยา เอสา วาจา ภาสิตา: ยโตหํ มหาปวารณาย ชาโต มาตุ กุจฺฉิโต นิกฺขนฺโต, กาลํ กุรุมาโน สเจ มหาปวารณาทิวเส พาฬฺหคิลาโน อุโปสถาคาเร มหาปวารณา สนฺนิปาตา นิโต, ตถารูเปน พเลน สมนฺนาคโต ยถารูเปน พเลน สงฺฆํ เตวาจิกํ ปวาเรตฺวา สงฺฆสฺส สมฺมุขา กาลํ กเรยฺยํ; ตํ สาธุ วตสฺส, ตํ. เม อนุรูปา อสฺสาติ. เอวรูปี วาจา ปุนปฺปุนํ ภิกฺขุกาเล ภาสิตา. อิทานมฺหิ คหฏฺโฐ, กยาหํ กาหามิ? เตนาหํ อิเม สกฺกาเร วิหารํ ปหิณามิ อิเมหิ สกฺกาเรหิ ปวารณา กมฺมํ กโรนฺตา สงฺฆ สธมฺมเมว ปูเชมิ อตฺตานํ วิย กตฺวา. อยํ มหาปวารณา ครุวาริกา ยถา มม ชาตทิวโส. อาพาโธ เม อภิวฑฺฒติ. เอวํ ภายามิ อชฺช กาลํ กเรยฺยํ. อาปุจฺฉามหํ ภนฺเต สงฺฆ. จิรปรินิพฺพุตมฺปี ตํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ อรหนฺตา สมฺมาสมฺพุทฺธ. ตสฺส ธมฺมํ นมสฺสามิ, อริยญฺจ สงฺฆ นมามิ. ยมหํ

รตนตฺตยํ สรณํ คโตมฺหิ. อจฺจโย มํ ภนฺเต อจฺจคมา ยถาพาลํ ยถา มูฬฺหํ ยถาอกุสลํ. โยหํ ภนฺเต อิมสฺมิ์ อตฺตภาเว ตถา ตถา ปมตฺโต อกุสลานิ กมฺมานิ อกาสิ์. ตสฺส เม ภนฺเต สงฺโฆ อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏิคฺคณฺหตุ อายติ์ สำวราย.

อิทานิ มยา ปญฺจสุ สีเลสุ สำวราธิฏฺฐานำ กตำ. ตสฺส มยฺหำ เอวรูโป มนสิกาโร อนุฏฺฐหิยติ สิกฺขิยติ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ, ฉสุ อชฺฌตฺติเกสุ อายตเนสุ, ฉสุ พาหิเรสุ อายตเนสุ, ฉสุ วิญฺญาเณสุ, ฉสุ สมฺผสฺเสสุ, ฉสุ ฉทฺวาริกาสุ เวทนาสุ. นตฺเถตำ โลกสฺมิ์, ยำ อุปาทิยมานำ อนวชฺชำ อสฺส. ยำ วา ปุริโส อุปาทิยนฺโตนวชฺชวา อสฺส. อนุปาทานำ สิกฺขามิ "สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ยถาปจฺจยำ ปวตฺตนฺติ, เนตำ มม, เนโส หมสฺมิ, น เมโส อตฺตาติ." ยำ ยำ มรณำ สตฺตานำ อนจฺฉริยำ, ยโต เอตำ สพฺเพสำ มคฺโค, อปฺ-

ปมตฺตา โหนฺตุ ภนฺเต. อาปุจฺฉามิ, วนฺทามิ. ยํ เม อปรทฺธํ, สพฺพํ เม สงฺโฆ ขมตุ.

อาตุรสฺมิมฺปี เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ.

มีความตามพระบรมราชประสงค์เหมือนทรงภาษิตณที่สังฆสันนิบาตว่า ขอเดือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดิฉันเป็นภิกษุอยู่ ดิฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่า เพราะดิฉันได้เกิดแล้วประสูติแล้วจากครรภ์แห่งมารดา ในวันมหาปวารณา เมื่อทำกาล ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสงฆ์สามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนั้น ด้วยกำลังเช่นไรเล่า ดิฉันจะพึงปวารณากะสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้ว ทำกาลณที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดิฉันทำได้ดังนี้ จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดิฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดิฉันได้กล่าวแล้วเนืองๆ

เมื่อครั้งเป็นภิกษุ บัดนี้ฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้ว จักทำอย่างไรได้ เพราะเหตุนั้น ดิฉันจึงส่งเครื่องสักการะเหล่านี้ไปยังวิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรมด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันดิฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดิฉันก็เจริญกล้า ดิฉันกลัวอยู่ว่า จะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดิฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ แม้ปรินิพพานนานแล้วนั้น นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดิฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่า เป็นสรณะที่พึ่ง โทษล่วงเกิน ได้เป็นไปล่วง ดิฉันผู้พาลอย่างไรผู้หลงอย่างไรผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดิฉันผู้ใดได้ประมาทไปแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลไว้แล้ว ณ อัตตภาพนี้ สงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วง โดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดิฉันผู้นั้น

เพื่อสำรวมระวังต่อไป

บัดนี้ดีฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีลห้าแล้ว มนสิการความทำในใจเช่นนี้ ดีฉันได้ให้เกิดขึ้น ศึกษาอยู่ว่า ณ ขันธ์ทั้งห้า ณ อายตนภายในหก ณ อายตนภายนอกหก ณ วิญญาณหก ณ สัมผัสหก ณ เวทนาที่เป็นไปในหกทวารหก สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่น จะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งใดไว้จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดีฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวตนของเราดังนี้ ความตายใดใดของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดีฉันขอลา ดีฉันไหว้ สิ่งใดดีฉันได้ผิดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่ง

ทั้งปวงนั้นแก่ดิฉันเถิด

เมื่อกายของดิฉันแม้กระสับกระส่ายอยู่ จิตของดิฉันจักไม่กระสับกระส่าย ดิฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ด้วยประการดังนี้

ครั้นทรงพระบรมราชนิพนธ์เสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาศรีสุนทรโวหารเชิญไปกับเครื่องนมัสการสู่พระวิหารหลวง วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม พระสงฆ์มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นประธาน ประชุมพร้อมกันเพื่อจะทำสังฆปวารณา พระยาศรีสุนทรโวหารจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ แล้วกราบถวายบังคมมาตามทิศ อ่านพระบรมราชนิพนธ์นั้น ณ ที่สังฆสันนิบาต สงฆ์รับอัจจยเทศนา แล้วตั้งญัตติปวารณา แล้วปวารณาตามลำดับพรรษา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งพระยาสุนทรโวหารเสร็จแล้ว ก็ทรงมนสิการจิตตวิโสธโนบาย ภาวนามัย

กุศล เครื่องชำระจิตให้บริสุทธ์ พอสมัยยามกับบาท หนึ่ง เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภานุมาศจำรูญฝ่าย อุดรทิศ พร้อมด้วยอัศจรรย์ หมอกกลุ้มทั่วนคร มณฑลโดยบุญญวันตวิสัย เมื่อเสด็จสวรรคตพระ-ชนมายุนับเรียงปีได้ ๖๕ พรรษา นับอายุโหราโดย จันทรคติได้ ๖๔ ปีถ้วน คิดเป็นวันได้ ๒๓๓๕๘ วัน กับ ๑๖ ชั่วโมงครึ่ง คิดตามสุริยคติกาลอย่างยุโรปได้ ๖๔ ปีหย่อน ๑๖ วันกับ ๒ ชั่วโมง เสด็จดำรงอยู่ใน ราชสมบัตินับเรียงปีได้ ๑๘ ปี นับอายุโหราตาม จันทรคติได้ ๑๗ ปี ๕ เดือนถ้วน คิดเป็นวัน ๖๓๔๘ วัน มีพระราชโอรสและพระราชธิดา เป็นสมเด็จพระเจ้า ลูกเธอ เจ้าฟ้าชายสี่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง หนึ่ง พระองค์เจ้าชายสามสิบห้า พระองค์เจ้าหญิง สี่สิบสอง รวมแปดสิบสองพระองค์

จึงพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี พร้อม ด้วยพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธาน ปรึกษาพร้อมกันอัญเชิญสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ผู้เป็นพระบรมราชโอรสอันประเสริฐ เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบพระบรมราชสันตติวงศ์ดำรงพิภพแผ่นดินสยามให้มีความผาสุกสวัสดีสืบไป ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันศุกร เดือนสิบเอ็ด แรมค่ำหนึ่ง สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จพระราช-ดำเนินสรงพระบรมศพ สมเด็จพระบรมชนกาธิราช ทรงเครื่องโดยขัตติยราชประเพณี แล้วอัญเชิญประดิษฐานในพระลองเงิน ประกอบด้วยพระโกศทองคำ เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยอเนกราชอิสริยยศตามแบบโบราณราชประเพณี แล้วทรงพระกรุณาโปรดให้จัดการพระเมรุมาศขนาดใหญ่ สูงตลอดยอดสองเส้น ประกอบไปด้วยเมรุทิศเมรุแทรกครบทุกสิ่งทุกประการ และโรงงานมหรสพตามราชประเพณีทุกสิ่งสรรพ์ ครั้น

ณ วันจันทร์ เดือนสี่ ขึ้นหกค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๒๓๑ ได้เชิญพระบรมธาตุออกประดิษฐาน มีการสมโภชแล้วเชิญกลับในวันอังคาร เดือนสี่ ขึ้นเจ็ดค่ำ ครั้น ณ วันพุธ เดือนสี่ ขึ้นแปดค่ำ เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสามพระองค์ และสมเด็จพระปฐมบรมมหาปิ่ยยกาธิบดี กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย ออกไปประดิษฐานมีการมหรสพสมโภช ครั้นถึงวันพฤหัสบดี เดือนสี่ ขึ้นเก้าค่ำ เชิญคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ครั้นวันเสาร์ เดือนสี่ ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ อัญเชิญพระบรมศพโดยกระบวนแห่อย่างใหญ่ เชิญพระบรมโกศขึ้นประดิษฐานบนพระเบญจาทองคำ แล้วมีการมหรสพสมโภชสิ้นเจ็ดวันเจ็ดคืน ครั้น ณ วันศุกร เดือนสี่ แรมสองค่ำ ถวายพระเพลิงพระบรมศพ รุ่งขึ้นเชิญพระบรมอัฐิลงพระโกศกุดั่นน้อยขึ้นประดิษ-

ฐานบนบุษบกทองคำ เชิญพระอัฐิกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี ออกไปตั้งที่พระเมรุด้วย มีการมหรสพสมโภชอีกสามวัน ครั้นวันอังคาร เดือนสี่ แรมหกค่ำ เชิญพระบรมอัฐิคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง ประดิษฐานไว้ณ หอพระธาตุมนเทียร สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเป็นอเนกนัยวิจิตรยิ่งนัก

และเมื่อวันพุธ เดือนสิบ สิ้นเก้าค่ำ เป็นวันแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรยังมิได้ปรากฏแก่ชนทั้งปวงนั้น มีพระบรมราชโองการดำรัสให้หาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จขึ้นไปเฝ้าบนพระแท่นที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสให้ทรงทราบว่าพระองค์จะเสด็จสวรรคตในกาลครั้งนี้เป็นแน่แล้ว และได้ดำรัสสั่งด้วยราชการแผ่นดินและการ

ทั้งปวงในราชประเพณีเป็นอเนกทุกประการ และในกระแสพระบรมราชโองการข้อหนึ่งนั้น ดำรัสสั่งว่าถ้าเสด็จสวรรคตล่วงไปแล้ว ขออย่าให้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในหอพระธาตุมนเทียรกับพระอัฐิบางพระองค์ซึ่งเป็นที่ทรงรังเกียจ ขอให้สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระอุตสาหะโดยสถานใดสถานหนึ่ง ให้ได้เชิญพระบรมอัฐิของพระองค์ไปประดิษฐานไว้ในพระพุทธมนเทียร หรือในหมู่พระที่นั่งฝ่ายตะวันออกองค์ใดองค์หนึ่ง พร้อมด้วยกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงรักษาพระกระแสพระบรมราชโองการอันนี้ไว้ครั้นเมื่อถึงกาลอันสมควร จึงทรงปรึกษาด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดี โดยเป็นการยากที่จะให้ยินยอม ภายหลังเป็นอันตกลงโดยกระแสพระราชดำริ จึงโปรดให้จัดการที่ตั้งพระบรมอัฐิใน

พระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งเนื่องกับพระที่นั่งอนันตสมาคม เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิเสร็จแล้ว ครั้น ณ เดือนหก ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ จึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ และกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี ออกมาประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและมีการมหรสพสมโภชสิ้นเจ็ดวันเป็นกำหนด แล้วจึงอัญเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งบรมพิมานเป็นที่ประดิษฐานสืบมาจน ณ กาลบัดนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ทรงประกอบด้วยอัจฉริยปาฏิหาริย์อเนกคุณบุญวิบากสมบัติ มีราชประวัติดังรับพระราชทานถวายวิสัชชนามาฉะนี้

และพระราชกุศลซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยบัดนี้ ด้วย

ทรงบริจาคบิณฑบาตและไตรจีวรภาคหกสิบห้าส่วน และสมณบริกขารในภิกษุสงฆ์ พระราชาคณะเป็นประธาน และไตรจีวรกับสมณบริกขารเครื่องกัณฑ์กระจาดใหญ่ ซึ่งโปรดให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นผู้ทำขึ้น เป็นธรรมเทศนาบูชาภัณฑ์อามิษบริจาคทั้งปวงนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชนับเป็นสถานที่ครบห้า ในบุรพทิศานมัสันธรรมสุคโตวาทในสิงคาลสูตร โดยพุทธภาษิตบริหารแก่สิงคาลมาณพผู้รับเทศนาว่า ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ ปุตฺเตน ปุรตฺถิมา ทิสา มาตาปิตโร ปจฺจุปฏฐาตพฺพา ดูกรคหบดีบุตร มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมาด้านตะวันออก เพราะมีอุปการะแก่บุตรยิ่งกว่าบุคคลอื่น ๆ อันบุตรพึงปฏิบัติโดยสถานห้าคือคิดว่า ภโต เนสํ ภริสฺสามิ เราเป็นผู้ที่ท่านได้เลี้ยงแล้วจักเลี้ยงท่านหนึ่ง กิจฺจํ เนสํ

กริสฺสามิ เราจักทำกิจการของท่านหนึ่ง กุลวํสํ ฐเปสฺสามิ เราจักตั้งวงศ์ตระกูลไว้หนึ่ง ทายชฺชํ ปฏิปชฺชามิ เราจักปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกไว้หนึ่ง อถวา ปน เปตานํ กาลกตานํ ทกฺขิณานุปฺปทสฺสามิ ก็หรือเมื่อท่านละไปแล้ว ทำกาลแล้ว จักเพิ่มทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมบัติหนึ่ง มารดาบิดาผู้ทิศปุรัตถิมา อันบุตรพึงปฏิบัติโดยฐานห้าประการเหล่านี้ ก็และสถานทั้งห้านั้น ภรณํ การเลี้ยงเป็นที่หนึ่ง กิจฺจ กรณ ทำกิจเป็นที่สอง กุลวํสฐปนํ ตั้งวงศ์ตระกูลไว้เป็นที่สาม ทายชฺชปฏิปตฺติ ปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกเป็นที่สี่ ทกฺขิณานุปฺปทานํ เพิ่มทักษิณาเป็นที่ครบห้า สถานทั้งห้าแบ่งเป็นสามภาคก่อน ภรณะ การเลี้ยงที่หนึ่งนั้น บุตรจะพึงทำได้เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ถ่ายเดียว ทกฺขิณานุปฺปทาน การเพิ่มทักษิณาที่ครบห้านั้น บุตรจะพึงทำเมื่ออปรภาคสมัยเมื่อท่านละโลกนี้ไปแล้วเท่านั้น แต่กิจอีกสามคือ

กิจจกรณ ช่วยทำกิจการ และกุลวัสสปน ตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และ ทายชุชปฏิปตฺติ ปฏิบัติทรัพย์มฤดก นั้นไม่มีเวลากำหนดนิยมกาล บุตรผู้อภิชาตผู้อนุชาต จะพึงประพฤติได้ทุกสมัย เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ และเมื่อไปปรโลกแล้ว

เพราะฉะนั้น จึงได้สันนิษฐานว่า เมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ บุตรพึงปฏิบัติได้สี่ประการ คือการเลี้ยง และทำกิจการและตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มฤดก เมื่อไปปรโลกแล้วพึงปฏิบัติได้สี่ประการ คือ การทำกิจซึ่งค้างให้สำเร็จ และตั้งวงศ์ตระกูลไว้ และปฏิบัติทรัพย์มฤดก และเพิ่มทักษิณาอุทิศ เป็นสี่ บัจจุปัฏฐานกิจส่วนอปรภาคสมัย

ก็และในสี่สถานส่วนอปรภาคนั้น กิจใด ๆ ซึ่งไม่มีโทษเหมือนอย่างประดิษฐานของถาวร มีอาราม วิหารและสถูปเจดีย์สถาน และสร้างคัมภีร์ และพระปริยัติธรรม และสระน้ำบ่อน้ำและสะพานและ

ศาลาเป็นต้น มารดาบิดาได้เริ่มปรารภประดิษฐาน ลงไว้หวังจะให้เสร็จ แต่ยังไม่เสร็จตามประสงค์ก็ล่วงไปด้วยกาลกิริยา บุตรธิดาผู้มีความสามารถ มาขวนขวายให้ถาวรวัตถุ มีอารามวิหารเป็นต้นที่ค้างนั้นเสร็จแล้วลง หรือถาวรวัตถุซึ่งมารดาบิดาได้ประดิษฐานไว้นั้นเสร็จแล้วแต่ชำรุดไป บุตรธิดาปฏิสังขรณ์ให้ดำรงคงคืนเป็นปกติขึ้นได้ หรือถาวรวัตถุนั้นเล็กบุตรธิดามาขยายให้เจริญใหญ่ หรือถาวรวัตถุนั้นไม่เป็นรมณียสถานบกพร่องด้วยอลังการไม่ไพโรจน์ บุตรธิดามาทำนุบำรุงให้เป็นรมณียสถานที่บันเทิงจิตและไพโรจน์ด้วยอลังการพิเศษมีมาลากรรม มีลดากรรมจิตรกรรมเป็นต้น อันนี้ชื่อว่ากิจจกรณะทำกิจแห่งมารดาแห่งบิดา ให้เจริญกุศลจริยา และให้เกิดเกียรติยศปรากฏแก่ชนนิกร

ตั้งวงศ์ตระกูลไว้นั้น ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺสานำ บุตรธิดาเป็นวัตถุของมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยจะทำให้ตระกูล

ประดิษฐานดำรงไปได้นาน ดังภูมิภาคพื้นแผ่นดินเป็นวัตถุที่จะปลูกเคหสถาน และเพาะและหว่านพืชให้เป็นอารามสวนไม้ดอก ไม้ผล ฉะนั้น เมื่อบุตรธิดามารักษาพัสดุและธรรมของมารดาบิดาไว้ไม่ให้พินาศอันตรธาน คือมารักษาภูมิที่และพัสดุมีเงินทองเป็นต้น ซึ่งเป็นของมีแห่งมารดาบิดาไว้ไม่ให้สาบศูนย์เสีย เมื่อวงศ์ตระกูลเป็นไปโดยใช่ธรรมประกอบกรรมอันเป็นอธรรมิกกิจและนำเสีย ให้ชนในตระกูลสถิตอยู่ในธรรมวงศ์ และอาจิณกุศลกัลยาณวัตร หรือทานมัยสลากภัตต์เป็นต้น ส่วนอนุกูลยัญนำมาตามวงศ์ตระกูลก็หาตัดให้เสื่อมศูนย์เสียไม่ ประพฤติบำเพ็ญให้เป็นไปคงอยู่ตามที่ หรือให้ทวีมากและประณีตกว่าแต่ก่อนก็ดี ชื่อว่าตั้งวงศ์ตระกูลไว้

ฐานที่สามชื่อว่าทายัชชปฏิบัติ ความปฏิบัติทรัพย์มฤดก ปฏิบัติกิจของทายาทบุคคลดังนั้นนั้น บุตรธิดามาประพฤติดนให้เป็นไปโดยกิจชอบที่ควรจะได้ทรัพย์

มฤดก เว้นความประพฤติชั่งเป็นปฏิปักษ์ต่าง ๆ มี
ความเป็นธุดตกชนเป็นต้นเสีย ชื่อว่าปฏิบัติซึ่งทรัพย์
มฤดก ได้ตามกิจของทายาทบุทคล ปริณายกรัตน-
เชษฐโกรส เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิชนกมหาราชเสด็จ
ทรงผนวชหรือเสด็จทิวงคตได้เจ็ดวัน จักรรัตนอันตร-
ธานแล้ว มาดำรงในพระชนโกวาท บำเพ็ญจักรพรรดิ-
วัตรสิบให้บริบูรณ์เป็นประโยคสมบัติแล้ว ได้บรรลุ
จักรพรรดิราชาภิเษก ทีฆาวุกุมารบุญญวันถบัณฑิต
สถิตในธรรมิโกวาทแห่งสมเด็จพระชนกาธิบดี ไม่
ล่วงละเมิดแล้ว ได้คืนทรัพย์ในโกศลวิสัย ดำรง
ไอศวริยสมบัติเอกราชเป็นต้นนั้น เป็นผู้ปฏิบัติทายัชชะ
อย่างอุกฤษฎ์ บุตรธิดาแห่งตระกูลนั้น ๆ หลั่งไหล
ไปตามโอวาทมารดาบิดา ได้เป็นเจ้าทรัพย์ฐานันดร
แห่งตระกูลได้เช่นนั้น เป็นผู้ปฏิบัติทายัชชะอย่างต่ำ
ทายัชชะปฏิบัติเป็นมาตาบิตุปัฏฐานธรรมประการหนึ่ง
นะนั้น

ฐานที่สี่ซึ่งว่าเพิ่มให้ซึ่งทักษิณาทาน เครื่องเจริญสุขสมบัติเพื่อมารดาบิดาผู้ทำกาลกิริยาไปปรโลกแล้วนั้น คือบำเพ็ญกุศลธรรมทานมัยบุญราศี อุทิศด้วยหิตุปเทศเจตนาเป็นฉันทะหวังสุขประโยชน์ศุภอิฐผล จะให้เสร็จแก่มารดาบิดาผู้วายชนม์ไปปรโลกนั้น ด้วยปัตตานุโมทนามัยบุญตามสมัยนั้น ๆ เป็นส่วนธรรมบรรณาการบัจจุปการกิจ เมื่อเวลาสิ้นวิสัยสามารถที่จะสนองคุณโดยอุปการมุขอื่น เป็นอุพารบูชาเสร็จด้วยกตัญญูกตเวทิตาคุณซึ่งเป็นสัปปุริสภูมิ และทำผู้บริจาคไม่ให้ปราศจากผล นับว่าเป็นพรหมกุศลส่วนมาตาปิตุปัฏฐานธรรมประการหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้

สถานทั้งห้ารวมบุรพทิศานมัสนธรรมนี้ แบ่งออกเป็นสองภาคเมื่อมารดาบิดายังดำรงอยู่ บุตรจะพึงปฏิบัติได้สี่ประการ เมื่อไปปรโลกแล้ว จะพึงปฏิบัติได้สี่ประการ ด้วยประการฉะนี้

และกิจทั้งห้าสถานส่วนบุรพทิศานมัสันธรรมนี้เป็นที่ปรารถนาของบัณฑิตชาติ จะให้เป็นไปแก่บุตรซึ่งเกิด ณ ตระกูลแห่งตน

เพราะเหตุฉะนั้น พระนราสภทศพลเจ้าจึงยกความประสงค์นั้นขึ้นตรัสเทศนา ในปัญจวัฏฐานสูตรว่า ปญฺจ ฐานานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา เป็นต้น มีความว่า บัณฑิตทั้งหลายพิจารณาเห็นฐานเหตุที่ตั้งแห่งผลห้าประการ จึงปรารถนาบุตรว่า ภโต วา โน ภริสฺสติ บุตรอันเราเลี้ยงแล้วจักเลี้ยงเราบ้าง กิจฺจํ วา โน กริสฺสติ จักทำกิจของเราให้เสร็จดั่งประสงค์บ้าง กุลวโส จิรํ ติฏฺเฐ วงศ์แห่งตระกูลของเราจะพึงตั้งอยู่ได้นานเพราะบุตรได้นำไปโดยลำดับ ทายชฺชํ ปฏิปชฺชติ บุตรเราจะได้ปฏิบัติโภคทรัพย์เครื่องข้อปฏิปทา เครื่องเป็นทายาทบุทคล อถ วา ปน เปตานํ ทกฺขิณานุปฺปทสฺสติ ก็หรือเมื่อเวลาเราละโลกนี้ไปแล้ว บุตรจักได้ตาม

เพิ่มทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมบัติ ฐานาเนตานิ สมฺปสฺสํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา บัณฑิตชาติทั้งหลายพิจารณาเห็นฐานห้าประการเหล่านี้อยู่เป็นที่ประสงค์ จึงปรารถนาบุตรให้เป็นผู้เกิด ณ ตระกูลตน ตสฺมา สนฺโต สปฺปุริสา กตญฺญู กตเวทิโน เพราะฐานทั้งห้านี้เป็นที่ปรารถนาของมารดาและบิดาผู้บัณฑิตนั้น บุตรทั้งหลายผู้สัตบุรุษสันดานดีสงบระงับเป็นผู้กตัญญูรู้อุปการคุณที่ท่านได้ทำไว้แก่ตนแล้ว มีปกติประกาศอุปการะที่ท่านได้ทำแล้วนั้นให้ผู้อื่นรู้แจ้งโดยเป็นอุปการะที่ท่านได้ทำแล้วจริง ภรนฺติ มาตาปีตโร ปุพฺเพกตมนุสฺสรํ มาตามระลึกถึงอุปการที่ท่านได้ทำไว้แล้วเป็นอารมณ์อยู่ เลี้ยงมารดาบิดาทั้งสองให้เป็นสุข กโรนฺติ เนสํ กิจฺจานิ ยถาตํ ปุพฺพการินํ ทำกิจทั้งหลายของมารดาบิดาให้เสร็จไปตามวิสัยของบัณฑิต ทำกิจแก่ท่านผู้บุรพการีได้ทำอุปการไว้แก่ตนเมื่อก่อน ๆ โอวาทการี ภตโปสี

เป็นผู้ทำซึ่งโอวาท มีปกติเลี้ยงซึ่งท่านผู้ได้เลี้ยงตน กุลวัส์ อหาปยำ ทำวงศ์แห่งตระกูลไม่ให้เสื่อมไป สทฺโธ สีเลน สมฺปนฺโน ปุตฺโต โหติ ปสำสิโย บุตรผู้มีศรัทธาบริบูรณ์ด้วยศีลแล้วเป็นผู้พิเศษ ซึ่งบัณฑิตจะพึงสรรเสริญโดยคุณสมบัตินั้น ๆ

ฐานทั้งห้า เป็นสิ่งที่ปรารถนาของมารดาบิดาผู้เป็นบัณฑิต ด้วยประการฉะนี้

เพราะฉะนั้น เมื่อสมเด็จพระสุคตเจ้า ตรัสเทศนาทิศหกสถานในอริยวินัยแก่สิงคาลมาณพ โดยอุเทศว่าให้ศึกษาพึงรู้แจ้งว่ามารดาบิดาเป็นปุรัตถิมทิศเป็นต้นแล้ว จึงตรัสนิเทศแสดงอาการคือนมัสการปุรัตถิมทิศ ออกโดยสถานห้าว่า ปญฺจหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ เป็นต้น มีวรรณนาพิสดาร ดังรับพระราชทานถวายวิสัชชนามา ณ เบื้องต้นแล้วนั้น

และสัมมาปฏิบัติบุรพทิศานมัสนธรรมสี่ส่วน เบื้องปัจฉิมภาคคือ กิจฺจกรณ กุลวัส์สปน ทายชฺชปฏิปตฺติ

ทกฺขิณานุปฺปทาน ดั่งรับพระราชทานถวายวิสัชชนามานี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าก็ทรงพระอุตสาหะทรงบำเพ็ญให้เบื้นไปทุกประการ

ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชดำริระลึกถึงพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า แล้วทรงพระอุตสาหะจัดการบั้นด้านให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอ ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพระพุทธปรางคปราสาท พระศรีรัตนเจดีย์เบื้นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ทรงสถาปนาขึ้นไว้ยังหาสำเร็จบริบูรณ์ไม่ ให้แล้วสำเร็จไปได้โดยเร็วพลันสมดั่งพระราชประสงค์เดิมได้นะนี้ นับว่าเบื้นส่วนกิจจกรณะ ในบุรพทิศานมัสนธรรมจริยานี้

อนึ่ง กิจจกรณียอื่น ๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชาธิราชเจ้า ได้ทรงสถาปนาไว้ยังไม่เสร็จ ก็ทรงพระราชอุตสาหะให้กรณียะนั้น ๆ เสร็จดั่งพระราช-

ประสงค์ หรือถาวรวัตถุใด ๆ ซึ่งสมเด็จพระบรมชนก มหาราชาธิราชเจ้าได้ทรงสถาปนาไว้ชำรุด และไม่ไพโรจน์เป็นรมณียสถาน สมเด็จบรมบพิตรพระราช-สมภารเจ้า ก็ทรงพระอุตสาหะให้ปฏิสังขรณ์และตกแต่งให้เป็นรมณียสถานขึ้นกว่า พระกรณียกิจทั้งปวงนั้นนับในกิจจกรณสถาน ส่วนบุรพทิศานมัสันธรรมจริยานั้นสิ้น

ในกุลวังสฐปนะที่สอง ข้อซึ่งสมเด็จบรมบพิตร-พระราชสมภารเจ้า ทรงพระอุตสาหะรักษาอุดมอลังการเป็นต้น ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกมหาราชา-ธิราชเจ้าพระราชทานนั้น ๆ ไว้มิให้เสื่อมศูนย์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนอกกำหนดในการแผ่นดินเป็นส่วนวิเศษ มีวิศาขบูชาและมธุทานเป็นต้น ให้เป็นไปดำรงตามกาลสมัย ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถเจ้าได้ทรงบำเพ็ญมานั้น ส่วนนี้เป็นกุลวังสฐปนสถาน บุรพทิศานมัสันธรรมจริยาสิ้น

ในทายัชชปฏิบัติที่ครบสาม ข้อซึ่งสมเด็จบรม-บพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมพระบุรพาภินิหาร บุญบารมีธรรม เสด็จสถิตอยู่ในพระบรมราโชวาท ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถพระราชทานทรงรักษาพระ-องค์ให้ควรแก่สยาเมกรัชชทายาท เป็นที่ยินดีน้อม เศียรเกล้าของพระบรมวงศานุวงศ์ และมูลมุขมาตยา-นิกร เสด็จสถิตในสยาเมกราชัยมไหศวรรย์ โดย สรรพเกษมวิธีเป็นมหัศจรรย์ปรากฏแก่สรรพอเนกชน-นิกร นี้เป็นทายัชชปฏิบัติ ส่วนบุรพทิศานมัสันธรรม จริยาอันอุกฤษฎ์ ด้วยประการฉะนี้

ทักขิณานุปปทานที่สี่เล่า สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้าก็ทรงบำเพ็ญเป็นอติสัยพระราชกุศล ในสมัยพิเศษนิยมโดยดิถีตรงกับพระบรมสมภพมงคล และตรงกับดิถีที่สวรรคตแห่งพระบาทสมเด็จพระบรม-ชนกมหาราชาธิราช และสมเด็จพระบรมราชชนนีและ ในอภิลักขิตสมัยอื่น ๆ และอภิลักขิตสมัยบัดนี้ เป็น

ทักษิณานุปทาน ธรรมจริยาสถานที่ครบสี่ด้วยประการฉะนี้ สัมมาปฏิบัติส่วนบุรพทิศานมัสนธรรมสี่ เบื้องหลังคือ กิจจกรณ กุลวัสสปน ทายชชปฏิปัตติ ทกขิณานุปปทาน ดังรับพระราชทานถวายวิสัชชนามาทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระอุตสาหะบำเพ็ญให้เปนไปทุกประการ ด้วยประการฉะนี้

ก็และพระราชกุศล จิวรบิณฑบาตไทยธรรมหกสิบห้าภาค ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบริจจาคในพระสงฆ์ราชาคณะเปนประธาน และไตรจิวรสมณบริกขารธรรมเทศนาบูชาภัณฑ์ทั้งปวงนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชอุทิศกัลปนาผลเปนบัตติทาน ถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตแล้วนั้น แม้จะเสด็จสถิตในทิพยาลัยอมรพิมานหรือในสถานคติอุบัติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยทิพยจักษุทิพย-

โสต หรือญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้ว จงได้ทรงรับบรมราชูทิศอนุโมทนา เพื่อเจริญกุศลราศี และสุขสิริสวัสดิ์ซึ่งจะได้สำเร็จผลโดยสมควรแก่คตินั้น ๆ ทุกประการเทอญ

พระราชกุศลบุญญนิธิทักษิณานุประทานมัย ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญในอภิลักขิตสมัยกาลพิเศษนั้น จงสำเร็จเป็นธรรมิกา-รักขาวรณคุตโยบาย สะกัดกั้นศัตรูหมู่ปัจจามิตรและสรรพอันตราย ให้พินาศบำราศไกล อย่าได้มาพ้องพานสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จงเสด็จสถิตอยู่ในบรมราชมไหศวริยสมบัติโดยเกษมสำราญ ทรงไพโรจน์ชัชวาลด้วยราชวรฤทธิ์ ดังพระเจ้าจักรพรรดิราชผู้เป็นอิสสราธิบดีในทวีปมิสมุทร-สาครสี่เป็นที่สุดฉะนั้น และในรตนัตตยปภาวาภิยาจน-คาถา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงประพันธ์เป็นคาถาภาษา

มครไว้นั้น เป็นพระคาถาอันอุดมประกอบด้วยคุณพระรัตนตรัย บัดนี้จะได้รับพระราชทานอธิษฐานอาราธนาตามความในคาถานั้นเพื่อให้เจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลโดยเนื้อความว่า

อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมำ ธมฺมมชฺฌคา
มหาสงฺฆำ ปโพเธสิ อิจฺเจตำ รตนตฺตยำ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บรรลุถึงธรรมอันอุดมแล้วให้สงฆ์หมู่ใหญ่ตรัสรู้ ตื่นจากกิเลสนิทรา เบิกบานปรีชาคุณขึ้นได้ สามนี้รัตนตรัยอุดม สูงสุดกว่ารัตนะอื่น

พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ จาติ นานาโหนฺตมฺปี วตฺถุโต
อญฺญมญฺญาวิโยคาว เอกีภูตำ ปนตฺถโต

แม้ถึงต่าง ๆ กันโดยวัตถุว่า พุทโธ ธัมโม สังโฆ ฉะนี้ก็จริงอยู่เล ก็แต่เป็นอันเดียวกันโดยอรรถเนื้อความ เพราะไม่พรากกันได้

พุทฺโธ ธมฺมสฺส โพเธตา ธมฺโม สงฺเฆน ธาริโต
สงฺโฆ จ สาวโก พุทฺธสฺส อิจฺเจกาพทฺธเมวิทำ

พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ ตื่นเบิกบานได้ก่อน สอนให้ผู้อื่นตรัสรู้ธรรม พระธรรมเล่าสงฆ์ได้ทรงไว้ สงฆ์เล่าก็สาวกของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้เบิกบานได้ก่อน สามรัตนะนี้เนื่องเป็นอันเดียวกันฉะนี้

วิสุทฺธำ อุตฺตมำ เสฏฺฐำ โลกสฺมิ รตนตฺตยำ
สำวตฺตติ ปสนฺนานำ อตฺตโน สุทฺธิกามินำ
สมฺมาปฏิปชฺชนฺตานำ ปรมาย วิสุทฺธิยา

รัตนะทั้งสามบริสุทธิ์อุดมสูงสุดประเสริฐในโลก ย่อมเป็นไปด้วยดี เพื่อความบริสุทธิ์พิเศษอย่างยิ่ง แก่สัตว์ผู้เลื่อมใสแล้ว ปรารถนาความบริสุทธิ์แก่ตน ปฏิบัติโดยชอบอยู่

วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติ

ความบริสุทธิ์หมดจดวิเศษ จากกิเลสทั้งปวงเป็นนิพพุติดับจากทุกข์ทั้งหลาย

นิพฺพานำ ปรมำ สุญฺญำ นิพฺพานำ ปรมำ สุขำ
นิพพานศูนย์อย่างยิ่ง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง
เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ สพฺพทา
ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอสวัสดิสุขวิบุลผล จงเกิดมีเป็นวิบากสมบัติ
รตนตฺตยานุภาเวน รตนตฺตยเตชสา
อุปทฺทวนฺตรายา จ อุปสคฺคา จ สพฺพโส
มา กทาจิ สมฺผุสึสุ รฏฺฐำ สฺยามานเมวิทำ
ด้วยเดชานุภาพพระรัตนตรัย เป็นปฏิพาหโนบายกางกั้นอุปัทวันตราย อุปสรรคความเข้าไปขัดข้องทั้งหลาย จงอย่าได้ถูกต้องพ้องพานสยามรัฐมหาชนบทนี้เลย จงนิราสบำราศไกลด้วยประการทั้งปวง
อาโรคิยสุขญฺเจว ตโต ทีฆายุตาปิ จ
ตพฺพตฺถูนญฺจ สมฺปตฺโย สุขำ สพฺพตฺถ โสตฺถิ จ
ภวนฺตุ สมฺปวตฺตนฺตุ สฺยามานำ รฏฺฐปาลินำ
ความสุขสำราญปราศจากโรคันตราย และความเป็น

ผู้มีอายุยืนนาน และบริบูรณ์แห่งวัตถุทั้งหลายซึ่งจะเกื้อกูลแก่ความไม่มีโรคและอายุยืนนั้น ทั้งสุขโสมนัสและสวัสดิศุภวิบุลผล จงเกิดมีพร้อมบริบูรณ์ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้ากับทั้งสมเด็จพระบรมราชเทวี พระราชโอรสพระราชธิดา และพระบรมราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทราชบริพารทั้งปวง ซึ่งทรงอภิบาลบำรุงสยามรัฐมหาชนบทนั้น

เต จ รฏฺฐญฺจ รกฺขนฺตุ สฺยามรฏฺฐิกเทวตา
สฺยามานำ รฏฺฐปาลีหิ ธมฺมามิเสหิ ปูชิตา

ขอเทพเจ้าทั้งหลาย ผู้สิงสถิตในสยามรัฐนี้ ซึ่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบูชาด้วยธรรมพลีอามิษพลีเนืองนิจ จงตั้งไมตรีจิตอภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า กับทั้งรัฐมณฑลทั่วจังหวัดพระราชอาณาเขตต์ให้สถาพรพ้นสรรพอันตราย

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทำ ผลำ
เอตสฺมิ์ รตนตฺตยสฺมิ์ สมฺปสาทนเจตโส

ขอผลของจิตที่เลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้น จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ จงเป็นผลสำเร็จ ตามพระบรมราชประสงค์ทุกประการ

พระนามและนาม

ผู้ทรงบริจาคและบริจาคเงินสร้างพระบรมรูป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่พระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ.๒๕๐๐-๒๕๐๓

ครั้งที่หนึ่ง

๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐสารี	๒๐๐.๐๐ บาท
๒. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารำไพประภา	๑,๐๐๐.๐๐ ,,
๓. พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร	๒๕๐.๐๐ ,,
๔. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิวัฒนไชย	๒๐๐.๐๐ ,,
ยอดยกไป	๑,๖๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๑,๖๕๐.๐๐ บาท

๕. หม่อมเจ้าบุญจิราธร (ชุมพล)
จุฑาธุช ๖๑.๐๐ ,,

๖. หม่อมเจ้าวิไลยกัญญา (เทวกุล)
ภาณุพันธ์ ๒๐๐.๐๐ ,,

๗. หม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ (วรวรรณ)
รัชนี ๒๐๐.๐๐ ,,

๘. หม่อมเจ้าดวงจิตร จิตรพงศ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๙. ,, ยาใจ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๐. ,, เพลารถ ,, และ

๑๑. ,, กุมารีเฉลิมลักษณ์
(ดิศกุล) จิตรพงศ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๒. ,, กรณิกา จิตรพงศ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๓. ,, สมัยเฉลิม กฤดากร และ

๑๔. ,, รัญญาทิศ (สวัสดิวัฒน)
กฤดากร ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒,๖๑๑.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒,๖๑๑.๐๐ บาท

๑๕. หม่อมเจ้าผจงรจิตร กฤดาดร ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๖. ,, ธัญญลักษณ์ สุขสวัสดิ์ และ

๑๗. ,, รัชมาลินี(ดิศกุล)สุขสวัสดิ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๘. ,, ชัชวลิต เกษมสันต์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๙. นางไตรทิพย์สุดา (เกษมสันต์)

วิเศษกุล ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๐. หม่อมเจ้าสมภพ เกษมศรี และ

๒๑. หม่อมราชวงศ์มิตรารุณ เกษมศรี ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๒. หม่อมเจ้าจงใจถวิล ชุมพล ๒๐.๐๐ ,,

๒๓. ,, พวงรัตน์ประไพ (เทวกุล)

ชุมพล ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๔. ,, ปรีดิเทพพงศ์ เทวกุล ๑๕๕.๐๐ ,,

๒๕. ,, วงศ์ทิพย์สุดา ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๖. ,, อัจฉราฉวี ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๓,๖๘๖.๐๐ ,,

		ยอดยกมา	๓,๖๙๖.๐๐	บาท
๒๗.	หม่อมเจ้าไตรทิพเทพสุต	เทวกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๒๘.	,,	สมรศิริโสภา ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๒๙.	,,	อัปภัศราภา (ดิศกุล) เทวกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๓๐.	,,	ภักตร์พิสุทธิ์ ชยางกูร	๑๐๐.๐๐	,,
๓๑.	,,	ประเสริฐศรี ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๓๒.	,,	นิตยากร วรวรรณ	๑๐๐.๐๐	,,
๓๓.	,,	จงจิตรถนอม ดิศกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๓๔.	,,	พูนพิศมัย ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๓๕.	,,	พิลัยเลขา ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๓๖.	,,	พัฒนายุ ,,	๖๕.๐๐	,,
๓๗.	,,	มารยาทกัญญา ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๓๘.	,,	ดิศศานุวัตร ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๓๙.	,,	นิพัทพันธุดิศ ,,	๑๐๐.๐๐	,,
		ยอดยกไป	๔,๙๕๓.๐๐	,,

ยอดยกมา	๔,๙๕๐.๐๐	บาท
๔๐. นางเราหิณาวดี (ดิศกุล) กำภู	๑๐๐.๐๐	,,
๔๑. หม่อมเจ้าสิบพันพารเสนอ โสณกุล	๑๕๐.๐๐	,,
๔๒. ,, บูรฐาภิเศก ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๔๓. ,, อภิสิตสมาคม ,,	๕๐.๐๐	,,
๔๔. ,, จงกลณี วัฒนวงศ์	๑,๐๐๐.๐๐	,,
๔๕. ,, สุภาภรณ์ ไชยันต์	๑๐๐.๐๐	,,
๔๖. ,, นิวาศสวัสดิ์ จีระประวัติ	๒๐.๐๐	,,
๔๗. ,, วิภาวดี (รัชนี) รังสิต	๕๐.๐๐	,,
๔๘. หม่อมราชวงศ์รสลิน คัคณางค์	๒๐๐.๐๐	,,
๔๙. หม่อมหลวงแส (สนิทวงศ์) กฤดากร	๕๐.๐๐	,,
รวมเงินที่ได้รับครั้งแรก	๖,๗๖๑.๐๐	บาท

พระปรมาภิธัย พระนาม และนาม

ผู้ทรงบริจาคและบริจาคเงินสร้างพระบรมรูป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ พระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๐๓

ครั้งที่สอง

๑. สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗	๕๐๐.๐๐	บาท
๒. สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพ็ชรรัตนราชสุดา	๒๐๐๐.๐๐	,,
๓. พระนางเธอลักษมีลาวัณย์ ในรัชกาลที่ ๖	๑๐๐๐.๐๐	,,
๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐสารี	๑๐๐๐.๐๐	,,
ยอดยกไป	๔,๕๐๐.๐๐	,,

	ยอดยกมา	๔,๕๐๐.๐๐ บาท
๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิศัยสุริยาภา	๔๐๐.๐๐	,,
๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร	๔๐๐.๐๐	,,
๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี	๓๐๐.๐๐	,,
๘. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาวสิตนฤมล	๔๐๐.๐๐	,,
๙. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตน์บุษบง	๓๐๐.๐๐	,,
๑๐. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธิวงศ์วิจิตร	๓๐๐.๐๐	,,
๑๑. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย	๑๐๐.๐๐	,,
	ยอดยกไป ๖,๗๐๐.๐๐	,,

	ยอดยกมา	๖,๗๐๐ ๐๐ บาท
๑๒.	พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตน์ศิริมาน	๒๐๐.๐๐ ,,
๑๓.	พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรกานต์มณี	๑๐๐.๐๐ ,,
๑๔.	พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์	๑๐๐๐.๐๐ ,,
๑๕.	พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธ์ยุคล และโอรส - ธิดา	๓๐๐.๐๐ ,,
๑๖.	พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเฉลิมพลฑิฆัมพร และโอรส - ธิดา	๒๐๐.๐๐ ,,
๑๗.	พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุสรณ์มงคลกาล และโอรส - ธิดา	๒๐๐.๐๐ ,,
๑๘.	พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์	๔๐๐.๐๐ ,,
	ยอดยกไป	๙,๑๐๐.๐๐ ,,

	ยอดยกมา	๙,๑๐๐.๐๐ บาท
๑๙. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดรุณวัยวัฒน์ และโอรส - ธิดา	๒๐๐.๐๐	,,
๒๐. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารำไพประภา	๕๐๐.๐๐	,,
๒๑. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุขุมาภินันท์	๑๐๐.๐๐	,,
๒๒. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธศิริโสภา	๕๐๐.๐๐	,,
๒๓. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช	๕๐๐.๐๐	,,
๒๔. พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร และหม่อม	๕๐๐.๐๐	,,
๒๕. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตร	๑๐๐.๐๐	,,
	ยอดยกไป ๑๑,๕๐๐.๐๐	,,

ยอดยกมา ๑๑,๕๐๐.๐๐ บาท

๒๖. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
วิมลฉัตร ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล จักรพันธุ์

๒๗. หม่อมหลวงเลื่อน (สุทศัน์)
จักรพันธุ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๘. หม่อมเจ้าแววจักร จักรพันธุ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๙. ,, การวิก ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๐. ,, คัสตาวัตร ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๑. ,, ทิตยาทรงกลด
(ระพีพัฒน์) ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๒. หม่อมราชวงศ์จิรวัฒน์ ,, ๕๐.๐๐ ,,

๓๓. ,, พงศ์พรหม ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๔. ,, วรรณแวว
(จักรพันธุ์) สุมิตร ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๑๒,๓๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๑๒,๓๐๐.๐๐ บาท

๓๕. หม่อมราชวงศ์สุมิตรา จักรพันธุ์ ๒๕.๐๐ ,,

๓๖. ,, อัจฉราพันธุ์ ,, ๒๕.๐๐ ,,

๓๗. หม่อมหลวง สมชาย ,, ๒๕.๐๐ ,,

ราชสกุล ภาณุพันธุ์

๓๘. หม่อมเจ้าวิลัยกัญญา (เทวกุล)
ภาณุพันธุ์ ๑,๐๐๐.๐๐ ,,

๓๙. ,, ประภาพนธุ์ ภาณุพันธุ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๔๐. ,, อุทัยกัญญา ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๔๑. แพทย์หญิงพันธุ์วโรภาส
(ภาณุพันธุ์) เสวตรุนทร์ ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล บริพัตร

๔๒. หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ (เทวกุล)
บริพัตร ๑,๐๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๑๔,๖๗๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๑๔,๖๗๕.๐๐ บาท

ราชสกุล จุฑาธุช

๔๓. หม่อมเจ้าบุญจิราธร (ชุมพล)
จุฑาธุช ๑,๐๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ปราโมช

๔๔. หม่อมราชวงศ์บุญรับ (ปราโมช)
และพระพินิจชนคดี ๑,๐๐๐.๐๐ ,,

๔๕. หม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช ๓๐๐.๐๐ ,,

๔๖. ,, คึกฤทธิ์ ,, ๓๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ลดาวัลย์

๔๗. หม่อมราชวงศ์สลับ ลดาวัลย์ ๕๐.๐๐ ,,

๔๘. ,, อ่องศรี (ศรีธวัชร)
ลดาวัลย์ ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ชมภูนุช

๔๙. หม่อมเจ้าโสตถิผล ชมภูนุช ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๑๗,๐๒๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๑๗,๐๒๕.๐๐ บาท

ราชสกุล นพวงศ์

๕๐. พระภิกษุพระยาเสนาสงคราม (หม่อมราชวงศ์อี๋ นพวงศ์) ๕๐๐.๐๐ ,,

๕๑. หม่อมหลวงจิตติน นพวงศ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล กฤดากร

๕๒. หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร ๒๐๐.๐๐ ,,

๕๓. ,, สมัยเฉลิม ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๕๔. ,, รัสสาทิศ (สวัสดิวัฒน์) กฤดากร ๑๐๐.๐๐ ,,

๕๕. ,, ผจงรจิตร กฤดากร ๒๐๐.๐๐ ,,

๕๖. นางพรรณเพ็ญแข (เพ็ญพัฒน์) กฤดากร ๑๐๐.๐๐ ,,

๕๗. หม่อมราชวงศ์จันทรัตน์ (เทวกุล) กฤดากร ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๑๘,๒๗๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๑๘,๒๗๕.๐๐ บาท

๕๘. หม่อมราชวงศ์บันลือศักดิ์ กฤดากร และครอบครัว ๓๐๐.๐๐ ,,

๕๙. หม่อมราชวงศ์เพลินจิตร์ (กฤดากร) บุรณศิริ และครอบครัว ๑๐๐.๐๐ ,,

๖๐. หม่อมราชวงศ์พงศ์อมร กฤดากร และครอบครัว ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล คัคณางค์

๖๑. หม่อมราชวงศ์รสลิน คัคณางค์ ๒๐๐.๐๐ บาท

ราชสกุล สุขสวัสดิ์

๖๒. หม่อมเจ้าศรีสุคนธ์ สุขสวัสดิ์ ๑๐๐.๐๐ บาท

๖๓. ,, รัตนจันทร์ ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๖๔. ,, สืบสุขสวัสดิ์ ,, ๕๑๐.๐๐ ,,

๖๕. ,, ธัญญลักษณ์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๑๙,๘๘๕.๐๐ ,,

		ยอดยกมา	๑๙,๘๘๕.๐๐	บาท
๖๖.	หม่อมเจ้ารัชมาลินี(ดิศกุล)	สุขสวัสดิ์	๑๐๐.๐๐	,,
๖๗.	,, ภาธรมณี	,,	๑๐๐.๐๐	,,
๖๘.	,, ประสมสวัสดิ์	,, และ		
๖๙.	,, กาญจนฉัตร (ฉัตรไชย)	สุขสวัสดิ์	๑๐๐.๐๐	,,
๗๐.	,, ประสบสุข	สุขสวัสดิ์	๕๐.๐๐	,,
๗๑.	,, กฤษณาภักตรพิมล	(ดิศกุล) สุขสวัสดิ์	๕๐.๐๐	,,
๗๒.	,, อดิศรานุวงศ์	,,	๑๐๐.๐๐	,,
๗๓.	หม่อมราชวงศ์รัชนีพันธุ์	,,	๑๐๐.๐๐	,,
๗๔.	,, สุภรณ์รัศมี	,,	๕๐.๐๐	,,
๗๕.	,, กานดาศรี	,,	๕๐.๐๐	,,
๗๖.	,, ระวีสมร	,,	๕๐.๐๐	,,
๗๗.	,, นงลักษณ์	,,	๒๐.๐๐	,,
		ยอดยกไป	๒๐,๖๕๕.๐๐	,,

ยอดยกมา ๒๐,๖๕๕.๐๐ บาท

๗๘. หม่อมราชวงศ์ศุภณิดิศ (ดิศกุล)
สุขสวัสดิ์ ๒๐.๐๐ ,,

๗๙. ,, สมลักษณ์ ชุณหวัน ๕๐.๐๐ ,,

๘๐. ,, คมขำ (สุขสวัสดิ์)
ศรศิริวิชัย ๒๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ทวีวงศ์

๘๑. หม่อมเจ้าพาณิอนงค์ ทวีวงศ์ ๒๐๐.๐๐ ,,

๘๒. ,, วิลาศกัญญา ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๘๓. หม่อมเฉื่อย ทวีวงศ์ ณ อยุธยา ๑๐๐.๐๐ ,,

๘๔. ,, พยอม ,, ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๘๕. หม่อมทวีวงศ์ ถวัลยศักดิ์ (ม.ร.ว. เฉลิมลาภ) และหม่อมราชวงศ์ พรพรรณ (ชยางกูร) ทวีวงศ์ ๑,๐๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๒,๔๔๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๒,๔๔๕.๐๐ บาท

๘๖. หม่อมราชวงศ์ภัทรา (ทวีวงศ์)
สิงหเสนี ๕๐.๐๐ ,,

๘๗. หม่อมราชวงศ์เขจรเจริญลาภ ทวีวงศ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๘๘. ,, ชูศักดิ์ ,, ๕๐.๐๐ ,,

๘๙. ,, สืบศักดิ์ ,, ๕๐.๐๐ ,,

๙๐. ,, ลดาพันธุ์ (ทวีวงศ์)
จงเกษม ๕๐.๐๐ ,,

๙๑. ,, สุดพันธุ์ ทวีวงศ์ ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ทองใหญ่

๙๒. หม่อมเจ้ากรณ์ทิศา ทองใหญ่ ๒๐๐.๐๐ ,,

๙๓. ,, ลายณลุทอง ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๙๔. ,, ทองประทาศรี ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๙๕. หม่อมลุดมิล่า ทองใหญ่ ณ อยุธยา ๑๐๐.๐๐ ,,

๙๖. หม่อมราชวงศ์จักรทอง ทองใหญ่ ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๓,๕๙๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๓,๕๙๕.๐๐ บาท

๙๗. หม่อมราชวงศ์พักตร์พริ้ง (ทองใหญ่)
แจนเซน ๑๐๐.๐๐ ,,

๙๘. ,, กัญจนากร(ทองใหญ่)
เจริญชัย ๕๐๐.๐๐ ,,

๙๙. ,, สุภรณ์นพคุณ
สาครบุตร ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล เกษมสันต์

๑๐๐. หม่อมเจ้าจรัสโฉม เกษมสันต์ ๒๐๐.๐๐ บาท

๑๐๑. ,, ทัศโนภาษ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๐๒. ,, องสุมาลย์ ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๐๓. ,, เจริญสุขโสภาคย์,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๐๔. ,, สลักษณา ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๐๕. ,, มนุญศิริ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๕,๐๙๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๕,๐๙๕.๐๐ บาท

๑๐๖. หม่อมเจ้าประไพพิมพ์ เกษมสันต์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๐๗. ,, ชัชวลิต ,,
และหม่อม ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๐๘. ,, วิมลมาศ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๐๙. ,, นิวัตวงศ์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๑๐. ,, วงศ์แข (เกษมศรี)
เกษมสันต์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๑๑. ,, วรรณวิจิตร เกษมสันต์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๑๒. ,, ลักษณากร ,,

๑๑๓. ,, ศรีสอางค์นฤมล
(วรวรรณ) เกษมสันต์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๑๔. ,, ภัคยพันธุ์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๑๕. นางไตรทิพย์สุดา (เกษมสันต์)
วิเศษกุล ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๖,๐๙๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๖,๐๙๕.๐๐ บาท

๑๑๖. นางอรอำไพ (เกษมสันต์) โกมารกุล ณ นคร ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๑๗. หม่อมเจริญ เกษมสันต์ ณ อยุธยา ๕๐.๐๐ ,,

๑๑๘. ,, ระรวย ,, ,, ๕๐.๐๐ ,,

๑๑๙. ,, สังวาลย์ ,, ,, และ บุตร - ธิดา ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๒๐. ,, เล็ก ,, ,, ๖๐.๐๐ ,,

๑๒๑. ,, สนาน ,, ,, ๓๐.๐๐ ,,

๑๒๒. หม่อมราชวงศ์พรรณเรือง (เกษมสันต์) อัตถากร ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๒๓. หม่อมราชวงศ์สุขสม เกษมสันต์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๒๔. ,, สมสวย ,, ๓๐.๐๐ ,,

๑๒๕. ,, ทรัพย์สมบูรณ์ ,, ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๖,๗๖๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๖,๗๖๕.๐๐ บาท

๑๒๖. หม่อมราชวงศ์อัมพาริกา (เกษม-
สันต์) ศิริสัมพันธ์ ๕๐.๐๐ ,,

๑๒๗. ,, สุประภาดา
เกษมสันต์ ๕๐.๐๐ ,,

๑๒๘. ,, ทิพยวาดี เกษมสันต์ ๕๐.๐๐ ,,

๑๒๙. ,, ศุภนิวัต ,, ๕๐.๐๐ ,,

๑๓๐. ,, จันทรนิวัต ,, ๕๐.๐๐ ,,

๑๓๑. ,, พันธุนิวัต ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๓๒. ,, วงศ์นิวัต ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๓๓. ,, โสภาคย์พงศ์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๓๔. ,, จรูญเนตร์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๓๕. ,, ศักดิ์วุฒิ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๓๖. ,, ยงยุพลักษณ์
ศักดิคุปต์ ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๗,๕๖๕.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๗,๕๖๕.๐๐ บาท

๑๓๗. หม่อมหลวงสุชดา เกษมสันต์ ๒๕.๐๐ ,,

ราชสกุล กมลาศน์

๑๓๘. หม่อมเจ้านภมณี กมลาศน์ ๒๐.๐๐ ,,

๑๓๙. หม่อมราชวงศ์ยงสุข ,, ๕๐.๐๐ ,,

๑๔๐. ,, นุดิตรทิพย์ (เทวกุล) กมลาศน์ ๕๐.๐๐ ,,

๑๔๑. ,, อุษา กมลาศน์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๔๒. ,, กัลยา (กมลาศน์) หงสกุล ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๔๓. ,, ทวิปริชา กมลาศน์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๔๔. ,, ชาตริพรหม ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๔๕. หม่อมหลวงระวิณฑ์ ,, ๒๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๘,๒๓๐.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๘,๒๓๐.๐๐ บาท

ราชสกุล เกษมศรี

๑๔๖. หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ๑,๐๐๐.๐๐ ,,

๑๔๗. ,, สมภพ ,, และ

๑๔๘. หม่อมราชวงศ์มิตรารุณ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๔๙. หม่อมเจ้าวัฒยากร ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๕๐. ,, อธิพรพงศ์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๕๑. ,, สโมสรเกษม ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๕๒. ,, แขไขจรัสศรี (เทวกุล)
เกษมศรี ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๕๓. หม่อมขาว เกษมศรี ณ อยุธยา ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๕๔. หม่อมราชวงศ์ระพีพันธุ์ และ
นางสุธีรา เกษมศรี ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๒๘,๙๓๐.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๒๙,๙๓๐.๐๐ บาท

๑๕๕. นายนาค เทพหัศดิน และ
๑๕๖. หม่อมราชวงศ์ส่องศรี (เกษมศรี)
เทพหัศดิน ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๕๗. หม่อมราชวงศ์ส่งศรี (เกษมศรี)
เกตุสิงห์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๕๘. หม่อมราชวงศ์เสริมศรี เกษมศรี ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๕๙. ,, ชั้น ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๖๐. ,, ประภาศิริ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๖๑. ,, แสงโสม ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๖๒. ,, พยุงศักดิ (ทวีวงศ์)
เกษมศรี ๕๐.๐๐ ,,

๑๖๓. ,, เฉลิมวิมาน (เทวกุล)
เกษมศรี ๕๐.๐๐ ,,

๑๖๔. ,, ทวีวัฒยา เกษมศรี ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๓๐,๗๘๐.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๓๐,๗๘๐.๐๐ บาท

๑๖๕. หม่อมราชวงศ์สร้อยทอง (ทองแถม)
เกษมศิริ ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ศิริธวัช

๑๖๖. หม่อมเจ้าธงชัยศิริพันธุ์ ศิริธวัช ๕๐.๐๐ ,,

๑๖๗. หม่อมสาย ศิริธวัช ณ อยุธยา ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๖๘. หม่อมราชวงศ์อิลา (ศิริธวัช)
พิบูลย์นครินทร์ ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๖๙. หม่อมราชวงศ์ไกรธวัช ศิริธวัช ๕๐.๐๐ ,,

๑๗๐. ,, อวยศิริ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๑๗๑. ,, สุระธวัช ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ทองแถม

๑๗๒. หม่อมเจ้าข่ายทองถัก ทองแถม ๓๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๓๑,๔๖๐.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๓๑,๔๖๐.๐๐ บาท

ราชสกุล ชุมพล

๑๗๓. หม่อมเจ้าจงใจถวิล ชุมพล ๓๐๐.๐๐ ,,

๑๗๔. ,, อุปลิ่สาณ ,, ๔๐๐.๐๐ ,,

๑๗๕. ,, พวงรัตน์ประไพ (เทวกุล) ชุมพล ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๗๖. ,, ธานิ่เศกสงัด ชุมพล ๕๐๐.๐๐ ,,

๑๗๗. ,, กมลิ่สาณ ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๗๘. ,, สิ่ดาดำรอง (สวัสดิวัฒน์) ชุมพล ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๗๙. ,, ขมิยะบุตร ชุมพล ๒๐๐.๐๐ ,,

๑๘๐. หม่อมราชวงศ์พัชริ่สาณ ,, ๕๐.๐๐ ,,

๑๘๑. ,, พวงแก้ว (ชุมพล) สุนทรเวศ ๕๐.๐๐ ,,

๑๘๒. ,, จาตุริ่สาณ ชุมพล ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๓๓,๖๑๐.๐๐ ,,

		ยอดยกมา	๓๓,๖๑๐.๐๐	บาท
๑๙๓.	หม่อมราชวงศ์หทัยธานี	ชุมพล	๕๐.๐๐	,,
๑๙๔.	,,	จิรา (ชุมพล) อภัยวงศ์	๕๐.๐๐	,,
๑๙๕.	,,	สมโภช ชุมพล	๕๐.๐๐	,,
๑๙๖.	หม่อมหลวงสุพัชรี	,,	๕๐.๐๐	,,

ราชสกุล เทวกุล

๑๙๗.	หม่อมเจ้าสุธาสิโนทัย	เทวกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๑๙๘.	,,	ทิพยรัตน์ประภา	,,	๕๐๐.๐๐	,,
๑๙๙.	,,	ปริดิเทพพงศ์	,,	๑๕๖.๐๐	,,
๑๙๐.	,,	วงศ์ทิพย์สุดา	,,	๓๐๐.๐๐	,,
๑๙๑.	,,	อัจฉราฉวี	,,	๕๐๐.๐๐	,,
๑๙๒.	,,	ไตรทิพย์เทพสุต	,,	๑๐๐.๐๐	,,
๑๙๓.	,,	สุรวุฒิประวัติ	,,	๑๐๐.๐๐	,,
๑๙๔.	,,	นิกรเทวัญ	,,	๖๐๐.๐๐	,,
		ยอดยกไป		๓๖,๑๖๖.๐๐	,,

ยอดยกมา	๓๖,๑๖๖.๐๐	บาท
๑๙๕. หม่อมเจ้าอนันตรไชย เทวกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๑๙๖. ,, อัปภัศราภา (ดิศกุล) เทวกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๑๙๗. ,, สมรศิริโสภา เทวกุล	๒๐๐.๐๐	,,
๑๙๘. ,, วงศานุวัติ ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๑๙๙. ,, กมลปราโมทย์ (กิตติยากร) เทวกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๒๐๐. ,, โชติศริกฤติกา ,,	๕๐๐.๐๐	,,
๒๐๑. หม่อมราชวงศ์ทวยเทพ ,, และภรรยา	๑๐๐.๐๐	,,
๒๐๒. ,, เทพฤทธิ์ ,, และภรรยา	๑๐๐.๐๐	,,
๒๐๓. ,, จิตรคุปต์ ,,	๕๐.๐๐	,,
ยอดยกไป	๓๗,๔๑๖.๐๐	,,

		ยอดยกมา	๓๗,๔๑๖.๐๐	บาท
๒๐๔.	หม่อมราชวงศ์ทิพย์ยางค์ (เทวกุล) กาญจนดุล		๑๐๐.๐๐	,,
๒๐๕.	,,	นภารจิตร (เทวกุล) โปษยานนท์	๕๐.๐๐	,,
๒๐๖.	,,	สนิทบรรณสาร (เทวกุล) พึ่งสุนทร	๕๐.๐๐	,,
๒๐๗.	,,	มานินีตรีทิพย์ เทวกุล	๕๐.๐๐	,,
๒๐๘.	,,	วิพธดนัย ,,	๕๐.๐๐	,,
๒๐๙.	,,	สร้อยทิพย์ ,,	๕๐.๐๐	,,
๒๑๐.	,,	เทวธรรม ,,	๕๐.๐๐	,,
๒๑๑.	,,	ทิปตะเทพ ,,	๕๐.๐๐	,,
๒๑๒.	,,	พินพันธุ์ ,,	๕๐.๐๐	,,
๒๑๓.	,,	ปัญจมา ,,	๕๐.๐๐	,,
๒๑๔.	,,	จิราบุส ,,	๕๐.๐๐	,,
		ยอดยกไป	๓๘,๐๑๖.๐๐	,,

	ยอดยกมา		๓๘,๐๑๖.๐๐	บาท
๒๑๕.	หม่อมราชวงศ์อุทัยเทวัญ	เทวกุล	๕๐.๐๐	,,
๒๑๖.	,,	ทรงเทวัญ	,, ๕๐.๐๐	,,
๒๑๗.	,,	อติเทวัญ	,, ๕๐.๐๐	,,
๒๑๘.	พ. ต. อ. ภานพ สุริยสัตย์ และ			
๒๑๙.	ม. ร. ว. อนงเทวัญ	(เทวกุล)		
	สุริยสัตย์		๑๐๐.๐๐	,,
๒๒๐.	หม่อมราชวงศ์บุศยทิพย์ (เทวกุล)			
	บุญ-หลง		๕๐.๐๐	,,
๒๒๑.	หม่อมราชวงศ์สะไบทิพย์ (เทวกุล)			
	หังสสูตร		๕๐.๐๐	,,
๒๒๒.	หม่อมราชวงศ์ตาบทิพย์ (เทวกุล)			
	จามรมาน		๕๐.๐๐	,,
๒๒๓.	หม่อมราชวงศ์ระย้าทิพย์ (เทวกุล)			
	อินทรทูต		๕๐.๐๐	,,
	ยอดยกไป		๓๘,๔๖๖.๐๐	,,

ยอดยกมา ๓๘,๔๖๖.๐๐ บาท

๒๒๔. หม่อมราชวงศ์รังสิยา เทวกุล ๕๐.๐๐ ,,

๒๒๕. ,, รัตนา ,,

ณ อยุธยา ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล สวัสดิกุล

๒๒๖. หม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล จันทรทัต

๒๒๗. หม่อมเจ้าเฉลิมศรีจันทรทัต

จันทรทัต ๕๐๐.๐๐ ,,

๒๒๘. หม่อมเจ้าศศิวินทุวิศาล จันทรทัต ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๒๙. ,, โสมกานดา ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ชยางกูร

๒๓๐. หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ ชยางกูร ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๓๑. ,, ภักตรพิสุทธิ์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๓๙,๕๖๖.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๓๙,๕๖๖.๐๐ บาท

๒๓๒. หม่อมเจ้าลักษณเลิศ ชยางกูร ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๓๓. ,, ประเสริฐศรี ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๓๔. หม่อมเนื่อง ชยางกูร ณ อยุธยา ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล วรวรรณ

๒๓๕. หม่อมเจ้านิตยากร วรวรรณ ๒๐๐.๐๐ ,,

๒๓๖. ,, สุวิชากร ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๓๗. ,, นันทนามารศรี ,, ๕๐.๐๐ ,,

๒๓๘. ,, สิทธิยากร ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๓๙. ,, วรวีรากร ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๒๔๐. ,, ดุลภากร ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๔๑. ,, บรรเจิดวรรณวรางค์ วรวรรณ ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๔๒. หม่อมราชวงศ์วิวรรณ (วรวรรณ) ไกรฤกษ์ ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๐,๘๑๖.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๔๐,๙๓๖.๐๐ บาท

๒๔๓. หม่อมราชวงศ์เธียระเกียรติวรากร วรวรรณ และครอบครัว ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ดิศกุล

๒๔๔. หม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล ๒๐๐.๐๐ ,,

๒๔๕. ,, พูนพิศมัย ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๔๖. ,, พิลัยเลขา ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๔๗. ,, พัฒนายุ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๔๘. ,, สิวลีวิลาศ ,, ๒๐.๐๐ ,,

๒๔๙. ,, มารยาตรกัญญา ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๕๐. ,, ดิศศานุวัตร ,,

๒๕๑. ,, ลุอิสาณ (จักรพันธ์) ดิศกุล ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๕๒. ,, ทักษิณากร ดิศกุล ๖๕.๐๐ ,,

๒๕๓. ,, นิพัทธ์พันธุดิศ ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๑,๙๐๑.๐๐ ,,

ยอดยกมา	๔๑,๙๐๑.๐๐	บาท
๒๕๔. หม่อมเจ้าพิสิฐดิศพงศ์ ดิศกุล	๑๕๐.๐๐	,,
๒๕๕. ,, พวงมาศผกา ,,	๕๐.๐๐	,,
๒๕๖. นางสุมณีนงเยาว์ (ดิศกุล) วินิจฉัยกุล	๕๐.๐๐	,,
๒๕๗. หม่อมเจ้ากาพวรรณดิศ ดิศกุล	๑๐๐.๐๐	,,
๒๕๘. ,, อาชวดิศ ,,	๕๐๐.๐๐	,,
๒๕๙. ,, พิริยดิศ ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๒๖๐. ,, สุภัทรดิศ ,,	๑๐๐.๐๐	,,
๒๖๑. ,, กุมารดิศ ,,	๖๐.๐๐	,,
๒๖๒. หม่อมราชวงศ์เจตนีดิศ (ดิศกุล) บัทมดิลก	๒๐.๐๐	,,
๒๖๓. ,, สังขดิศ ดิศกุล และครอบครัว	๑๐๐.๐๐	,,
๒๖๔. ,, วัฒนดิศ ดิศกุล	๒๐.๐๐	,,
ยอดยกไป	๔๓,๑๕๑.๐๐	,,

ยอดยกมา ๔๓,๑๕๓.๐๐ บาท

๒๖๕. หม่อมราชวงศ์วิบูลยดิศ ดิศกุล ๒๐.๐๐ ,,

๒๖๖. ,, วุฒิดิศ ,, ๖๐.๐๐ ,,

๒๖๗. เด็กชายฤทธิดำรง ดิศกุล ณ อยุธยา ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล โสภางค์

๒๖๘. หม่อมเจ้าสุรางค์ศรี โสภางค์ ๒๐๐.๐๐ ,,

๒๖๙. หม่อมราชวงศ์เยี่ยมศรี (โสภางค์)
ศาตราภัย ๒๐.๐๐ ,,

ราชสกุล โสณกุล

๒๗๐. หม่อมเจ้าฉัตรมงคล โสณกุล ๓๐๐.๐๐ ,,

๒๗๑. ,, สิบพันพารเสนอ ,, ๒๐๐.๐๐ ,,

๒๗๒. ,, เสมอภาค ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๗๓. ,, บูรธาภิเศก ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๗๔. ,, อภิสิตสมาคม ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๔,๓๕๑.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๔๔,๓๕๑.๐๐ บาท

๒๗๕. นายวิวรรธน์ ณ ป้อมเพชร์

๒๗๖. หม่อมราชวงศ์นิวัตวาร (โสณกุล)
ณ ป้อมเพชร์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๗๗. หม่อมราชวงศ์สุพิชชา โสณกุล ๕๐.๐๐ ,,

๒๗๘. ,, อายุมงคล ,, ๕๐.๐๐ ,,

๒๗๙. ,, ถวัลยมงคล ,, ๕๐.๐๐ ,,

๒๘๐. ,, สุมาลยมงคล ,, ๕๐.๐๐ ,,

๒๘๑. ,, จตุถมงคล ,, ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล วัฒนวงศ์

๒๘๒. หม่อมเจ้าวัฒนานุวัติ วัฒนวงศ์ ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล สวัสดิวัฒน์

๒๘๓. หม่อมเจ้าวิศิษฏ์สวัสดิรักษ์
สวัสดิวัฒน์ ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๔,๘๕๑.๑๐ ,,

ยอดยกมา ๔๔,๘๕๑.๐๐ บาท

๒๘๔. หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัฒน์ ๕๐๐.๐๐ ,,

๒๘๕. หม่อมเจ้าสุวภาพเพราพรรณ (วุฒิไชย) สวัสดิวัฒน์ ๕๐.๐๐ ,,

๒๘๖. หม่อมเจ้าอรชุนธิษณุ สวัสดิวัฒน์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๘๗. หม่อมราชวงศ์ภัทรา (เทวกุล) สวัสดิวัฒน์ ๕๐.๐๐ ,,

๒๘๘. หม่อมราชวงศ์ปิ่มสาย (สวัสดิวัฒน์) อมรานันท์ ๕๐.๐๐ ,,

๒๘๙. หม่อมราชวงศ์สายสวัสดิ์ (สวัสดิ-วัฒน์) ทอมสัน ๕๐.๐๐ ,,

๒๙๐. หม่อมราชวงศ์สมานสนิท (สวัสดิวัฒน์) กาญจนวณิช ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๕,๖๐๑.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๔๕,๖๐๑ บาท

๒๙๑. หม่อมเจ้าสายสิงห์ (สวัสดิวัฒน์)
ศิริบุตร ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ไชยันต์

๒๙๒. หม่อมเจ้าภิรมย์สงวน ไชยันต์ ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๙๓. ,, ประดับศักดิ์ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๙๔. ,, วิมลอรรถ ,, ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล กิติยากร

๒๙๕. หม่อมเจ้าขจรจบกิตติคุณ
กิติยากร ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๙๖. หม่อมเจ้าพิบูลย์เบ็ญจางค์
กิตติยากร ๑๐๐.๐๐ ,,

๒๙๗. หม่อมเจ้าโกลิต กิติยากร ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล จิรประวัติ

๒๙๘. หม่อมเจ้าวิมลปัทมราช จิรประวัติ ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๖,๓๕๑.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๔๖,๓๕๑.๐๐ บาท

๒๙๙. หม่อมเจ้านิวาศสวัสดิ์ จิรประวัติ ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล อาภากร

๓๐๐. หม่อมกอบแก้ว อาภากร
ณ อยุธยา ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๐๑. นางจารุพัตรา อาภากร ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๐๒. หม่อมเจ้ารังษิยากร ,, และ

๓๐๓. หม่อมราชวงศ์ไพเราะ (กฤดากร)
อาภากร ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล ฉัตรไชย

๓๐๔. หม่อมเจ้าสุรฉัตร ฉัตรไชย ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๐๕. หม่อมราชวงศ์เรืองรำไพ (ชุมพล)
ฉัตรไชย ๕๐.๐๐ ,,

๓๐๖. หม่อมราชวงศ์ระพิฉัตร ฉัตรไชย ๕๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๖,๙๐๑.๐๐ ,,

ยอดยกมา ๔๖,๙๐๑.๐๐ บาท

ราชสกุล วุฒิไชย

๓๐๗. หม่อมเจ้าไกรสิงห์ วุฒิไชย ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล สุริยงค์

๓๐๘. หม่อมราชวงศ์ศุภกรรณ (เทวกุล) สุริยงค์ ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล รังสิต

๓๐๙. หม่อมเจ้าบี่ยรังสิต รังสิต ๕๐.๐๐ ,,

ราชสกุล อิศรเสนา

๓๑๐. หม่อมราชวงศ์ดรุณิดิศ (ดิศกุล) อิศรเสนา ๒๐.๐๐ ,,

๓๑๑. คุณเพชร์และหม่อมหลวงสุรธีร์ อิศรเสนา ๑๐๐.๐๐ ,,

ราชสกุล กำภู

๓๑๒. นางเราหิณาวดี (ดิศกุล) กำภู ๑๐๐.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๗,๓๒๑.๐๐ ,,

ราชสกุล รัชนี

ยอดยกมา ๔๗,๓๒๑.๐๐ บาท

๓๑๓. หม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ (วรวรรณ) รัชนี ๒๐๐.๐๐ ,,

๓๑๔. คุณหญิงแส วิชิตวงศ์วุฒิไกร และบุตร - ธิดา ๕๐๐.๐๐ ,,

๓๑๕. พระยาไพชยนต์ (ทองเจือ) และบุตร - ธิดา ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๑๖. นางประเทียบ ชลทรพย์ (อุทิศกุศลถวาย พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ) ๑,๐๐๐.๐๐ ,,

๓๑๗. สมาชิกสกุล ณ บ้อมเพชร์ ๒๐๐.๐๐ ,,

๓๑๘. นายสาธรและนางพิศมร ศิริวิชัย ๑๐๐.๐๐ ,,

๓๑๙. เด็กหญิงอาภาพรรณ สุริยสัตย์ ๒๕.๐๐ ,,

๓๒๐. ,, ภานวนิดา ,, ๒๕.๐๐ ,,

ยอดยกไป ๔๙,๓๗๑.๐๐ ,,

ยอดยกมา	๔๙,๓๗๑.๐๐	บาท
๓๒๑. เด็กหญิงภานพัชรา สุริยสัตย์	๒๕.๐๐	,,
๓๒๒. คุณหญิงหลง อรรถกวีสุนทร	๑๐๐.๐๐	,,
รวมเงินบริจาคครั้งที่สอง	๔๙,๔๙๖.๐๐	,,
,, ,, หนึ่ง	๖,๗๖๑.๐๐	,,
ได้ดอกเบี้ยจากธนาคาร	๔๗๖.๖๗	,,
รวมเงินบริจาคสร้างพระบรมรูป ทั้งสิ้น	๕๖,๗๓๓.๖๗	,,

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
นายพิทิจ ฐูเจ้าราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๕